Robert Adam

Morfologie

Příručka
k povinnému předmětu
bakalářského studia
oboru ČJL

KAROLINUM

Morfologie
Příručka k povinnému předmětu
bakalářského studia oboru ČJL

Robert Adam

———

Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum, 2015
© Robert Adam, 2015

ISBN 978-80-246-2800-4 (online : pdf)

Příručka vznikla v rámci projektu Rozvoj a inovace
bakalářského studia českého jazyka v Ústavu českého jazyka
a teorie komunikace FF UK v Praze (CZ.2.17/3.1.00/33275),
který byl realizován v období 2011–2013 za finanční podpory
Operačního programu Praha Adaptabilita.

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2015

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Úvod 7

1. Předmět a místo morfologie 8

2. Formální tvarosloví, morfematika a morfonologie – základní pojmy 10

3. Morfologické kategorie 13
3.1 Jmenné morfologické kategorie 15
Cvičení 26
Řešení 28
3.2 Slovesné morfologické kategorie 30
Cvičení 41
Řešení 44

4. Slovní druhy 46
4.1 Sémantické kritérium 46
4.2 Syntaktické kritérium 47
4.3 Morfologické kritérium 48
4.4 Slovnědruhová teorie M. Komárka 48
Cvičení 51
Řešení 54
4.5 Neohebné slovní druhy 56
Cvičení 62
Řešení 66
4.6 Jmenné slovní druhy 69
Cvičení 77
Řešení 80
4.7 Slovesa 83

5. Formálněmorfologický systém 87
5.1 Deklinační typy 87
5.2 Konjugační typy 88
Cvičení 90
Řešení 92
5.3 Variantnost flexe 93
5.4 Vývoj flexe a jeho tendence 94

Literatura 97

Úvod

Tato příručka má charakter vysokoškolské učebnice; je určena posluchačům povinné přednášky z morfologie, která je součástí studijního plánu bakalářského oboru český jazyk a literatura na FF UK v Praze.

Příručka vychází do značné míry z obvyklého pojetí morfologie češtiny, tak jak je obsaženo v běžně dostupných mluvnicích a kompendiích, jakými jsou zejména *Mluvnice češtiny 2*, *Encyklopedický slovník češtiny*, *Příruční mluvnice češtiny* a *Čeština – řeč a jazyk*. Na tyto publikace při parafrázování jejich výkladů obvykle výslovně neodkazuje. (Na některých místech se však od obvyklého pojetí odchyluje.)

Obsahem příručky je víceméně ucelený popis funkčního tvarosloví současné (zejména spisovné) češtiny; formální morfologii se věnuje jen obecně, neuvádí paradigmata jednotlivých ohýbacích typů ani popisy nepravidelností ve flexi. V návaznosti na výklady v úvodním jazykovém semináři (srov. Adam et al. 2014) volí tato příručka v oblasti morfologických kategorií spíše formální než sémantický přístup.

Zkratky titulů

ČŘJ: *Čeština – řeč a jazyk*
ESČ: *Encyklopedický slovník češtiny*
MČ 2: *Mluvnice češtiny 2*
PMČ: *Příruční mluvnice češtiny*

1. Předmět a místo morfologie

V této příručce budeme vycházet z takového pojetí jazyka a jazykovědy, podle něhož jazykověda zkoumá jazyk jakožto znakový systém sloužící k vyjadřování významů, založený na lidské zkušenosti s vnitřní i vnější realitou, sociálně existující, lidmi osvojovaný jako komplexní dovednost a projevující se v řeči, v konkrétních promluvách (a z nich abstrahovaný).

Když používáme jazyk (ať už ke komunikaci, nebo k myšlení), tak slovy (přesněji řečeno pojmenováními) pojmenováváme skutečnost, tak jak si ji myslíme (jak ji mentálně zpracováváme), tj. vybíráme ze svého vědomí nějaké představy a ty pojmenováváme (už při onom vybírání nás však ovlivňuje naše jazyková zkušenost). Z těchto slov (pojmenování) zároveň vytváříme výpovědi, které nám umožňují o skutečnosti vypovídat (verbalizovat mentální operace, spojovat představy dohromady a vyjadřovat vztahy mezi nimi). Ve flektivních jazycích, jako je čeština, přitom ta slova pozměňujeme; toto pozměňování slouží současně k vyjadřování vztahů mezi slovy a k vyjadřování obecných významů. Slovo je ve větě vždy realizováno prostřednictvím některého ze svých tvarů.

Morfologie neboli tvarosloví je jazykovědná disciplína zabývající se tou rovinou jazykového systému, na níž je jednotkou slovní tvar: rovinou morfologickou.

Morfologie je spolu s fonologií a syntaxí součástí gramatiky – nauky o vztazích mezi jazykovými znaky, jinak též nauky o jazykových formách a jednotkách a o pravidlech a způsobech jejich spojování v jednotky vyšší. Je to disciplína tradiční už od mluvnic antických přes nejstarší mluvnice češtiny (u nás byla zprvu nazývána etymologií).

Ve světové jazykovědě se pod pojmem morfologie chápe nauka o způsobech tvoření slov, o kombinatorice morfémů, o vnitřní struktuře slov. Dělí se na morfologii derivační (nauku o struktuře slova jako lexikální jednotky) a flektivní (nauku o gramatických morfémech, o gramatických významech/kategoriích a jejich vyjadřování). V lingvistice češtiny jakožto jazyka vysoce flektivního se morfologií tradičně rozumí pouze morfologie flektivní, zatímco tzv. derivační morfologie (slovotvorba) spadá do lexikologie. Hranice mezi (flektivní) morfologií a slovotvorbou však není ostrá; jako pomezní jevy lze jmenovat stupňování adjektiv a příslovcí (*nejveselejší*, *krásněji*, *méně krásně*), tvoření slovesných adjektiv a slovesných substantiv (*uvařená*, *chodící*, *svěcení*), tvoření posesívních adjektiv (*Jungmannova ulice* × *Palackého ulice*) nebo změnu vidu (*hodit* > *házet*). Zatímco morfologie se zabývá především těmi morf(ém)y, které vyjadřují významy gramatické (obecnější, abstrahované), lexikologii zajímají ty, které vyjadřují významy lexikální, věcné (pojmy, představy).

Těsným vztahem je morfologie spojena se syntaxí. Slovní tvary plní zpravidla funkce ve větě, flexe slouží k vyjadřování syntaktických vztahů v syntagmatech, morfologické prostředky mají tedy služebné postavení vůči prostředkům syntaktickým. Také mezi těmito dvěma disciplínami je hranice neostrá: příkladem pomezního jevu mohou být např. tvary/konstrukce participiálního pasíva (*byly přijaty*), rezultativu (*máme vyhráno*, *nechals rozsvíceno*) nebo opisného imperativu (*ať žehná*).

Rozeznáváme morfologii funkční čili sémantickou a morfologii formální. **Funkční tvarosloví** znamená nauku o tvarech slov po stránce jejich významu, tj. o druzích slov, o gramatických významech (kategoriích) a o funkcích slovních tvarů v komunikaci a v systému jazykových prostředků: o tom, jaké (obecné) významy vyjadřují slova svými tvary, a o tom, které třídy slov vyjadřují které třídy těchto obecných významů. **Formální tvarosloví** pak znamená nauku o paradigmatech, tj. uspořádaných souborech tvarů ohebných slov.

V této příručce půjde o morfologii češtiny, a to o morfologii synchronní (tzn. jazyka žijících generací a běžně recipované literatury), převážně funkční, popisnou (tedy ne předepisující, ale ani vysvětlovací) a ve formální složce zpravidla (ale ne výhradně) normativní (vztaženou k obecně závazné kulturní varietě jazyka).

2. Formální tvarosloví, morfematika a morfonologie – základní pojmy

Nejmenší znakovou jednotkou, tzn. nejmenší jednotkou mající výraz i význam, je **morfém**. Je to jednotka abstraktní, systémová. Určuje se na základě (syntagmatických i paradigmatických) vztahů k sousedním jednotkám.

Podle funkce se morfémy dělí na lexikální (přesněji řečeno lexikální a derivační) a gramatické (relační): **lexikální morfémy** mají lexikální význam, **gramatické morfémy** mají gramatický význam nebo gramatickou funkci: vyjadřují morfologické kategorie a/nebo konstruují tvary. Základním lexikálním morfémem, nesoucím významové jádro slova, je kořen.

Podle pozice rozdělujeme nekořenové morfémy neboli afixy na prefixy (v pozici před kořenem), interfixy (mezi dvěma kořeny) a sufixy (za kořenem). Derivační morfém nacházející se na konci slova/tvaru (až za všemi sufixy gramatickými) nazýváme postfix. (Morfematický rozbor byl důkladně procvičen v úvodním jazykovém semináři.)

Konkrétní realizací morfémového znaku je **morf**. Má-li morfém více různých realizací, jde o **alomorfy** (např. kořen slovesa *brát*: *ber* – *br* – *bor* – *bír* – *běr*; předpona *do* – *dů*). Můžeme tedy vymezit morfém jako soubor formálně podobných morfů s totožným významem, vystupujících v různých slovních tvarech. (Existují však i morfémy realizované vždy týmž morfem.)

Podle distribuce se morfy dělí na volné (stojící samostatně, tzn. ve svém okolí přemístitelné) a vázané (vytvářející pomocí syntagmatických vztahů slovní tvary s jinými vázanými morfy, ve svém okolí nepřemístitelné).

Výraz „slovo“ označuje v morfologii dva různé pojmy; můžeme je rozlišit pomocí přívlastků „systémové“ a „textové“. **Systémové slovo** (neboli lexém) je abstraktní jednotka slovní zásoby; je-li ohebné, má slovní tvary. **Textové slovo** je naproti tomu jednotka konkrétní, ryze formální, reálně vyčlenitelná v textu svou přemístitelností (při písemné komunikaci jsou textová slova dobře vidět, textové procesory je umějí snadno spočítat; při zvukové komunikaci mohou vedle přemístitelnosti někdy při delimitaci slov pomoci i suprasegmentální zvukové prostředky). Oba pojmy je nutno odlišovat, neboť např. různé tvary téhož slova systémového se mohou skládat z jednoho i více slov textových.

Základní morfologickou jednotkou je **slovní tvar** – formálně i významově celistvé syntagma morfů, jehož prostřednictvím je systémové slovo realizováno v komunikaci.

Navzdory izomorfismu (strukturní podobnosti) jednotek morfematické a morfologické roviny jazyka máme bohužel na morfologické rovině k dispozici o jeden pojem méně: trojici morfém–morf–alomorf odpovídá pouhá dvojice (systémové) slovo–slovní tvar. Je vztah slovního tvaru a slova stejný jako vztah morfu a morfému, nebo jako vztah alomorfu a morfému? Systémovější by byla první možnost (slovní tvar je realizací slova), avšak v praxi implicitně převládá druhé pojetí: o tvarech se zpravidla mluví jen v případě slov ohebných.

Podle formy (přesněji podle počtu textových slov) rozeznáváme v češtině dva typy slovních tvarů – syntetické neboli jednoduché (*oběhni*) a analytické neboli složené (*oběhla bys*); analytický tvar, třebaže jeho složky mohou být rozděleny ve větě jinými slovy, se považuje za jeden tvar, protože úhrn morfologických významů vyjadřuje až jako celek.

Z morfologického hlediska je účelné dělit slovní tvar na dvě části: na **tvarotvorný základ** (morfologickou bázi) a **tvarotvorný formant**. Základ je společný všem tvarům daného slova a je tvořen morfémy vyjadřujícími lexikální význam, kdežto formant se při ohýbání slova mění a skládá se z morfémů vyjadřujících významy a funkce gramatické. Výjimku tvoří komplexní slovní tvary osobních zájmen (*já*, *nás* apod.) – v nich základ a formant rozlišit nelze, lexikální i gramatický význam jsou vyjadřovány v jediném morfu. Jinou výjimkou jsou tvary tvořené supletivně (*člověk/lidé*, *jde/šel*): u nich se při flexi mění i tvarotvorný základ včetně kořene.

Tvarotvorný základ spolu s kmenotvornou příponou tvoří **kmen**.

Součástí tvarotvorného formantu mohou být vedle afixů (koncovky, dalších tvarotvorných afixů a kmenotvorné přípony) také tvary pomocných sloves, volné tvarotvorné morfy a rovněž morfonologické alternace. **Morfonologická alternace** je proces obměny fonémové skladby tvarotvorného základu; dochází k ní nejen při flexi, nýbrž i při derivaci. Soubor fonémů (nebo fonémových skupin) účastnících se alternace v alomorfech jednoho morfému se nazývá **morfoném** (např. *k–c–č* v kořeni slova *ruka*; *sk–šť* v adjektivní příponě *-ský*).

Soubor tvarů ohebného slova uspořádaný podle vyjadřovaných gramatických významů označujeme jako **paradigma** tohoto slova. Paradigma se skládá z **pozic**. Pozicí v paradigmatu rozumíme konfiguraci vyjadřovaných hodnot morfologických kategorií (např. dativ plurálu feminina). **Neohebná slova** nevyjadřují morfologické kategorie, nemají tudíž paradigmata; naproti tomu tzv. **nesklonná jména** (*angažmá*, *khaki*, *jejich*) paradigma mají, ale všechny jeho pozice obsazují týmž tvarem. Je velmi důležité odlišovat pozici od konkrétního tvaru, který ji obsazuje. Počet tvarů ohebného slova a počet pozic v jeho paradigmatu nebývá totožný, a pokud je, je to vlastně náhoda. Nesoulad těchto počtů způsobují jevy zvané homomorfie a polymorfie, oba v češtině značně rozšířené.

Homomorfie je tvarová homonymie: jeden tvar obsazuje více pozic. Jinými slovy: jeden a tentýž tvarotvorný formant může vyjádřit různé konfigurace gramatických významů (např. *žen-y*: G sg., N pl., A pl., V pl.). U deklinačního vzoru „stavení“ je homomorfie velmi výrazná, u nesklonných jmen je absolutní. V libovolném jmenném paradigmatu v češtině je vždy homomorfie mezi N pl. a V pl.

Polymorfie je tvarová synonymie: jednu pozici obsazuje více tvarů. Polymorfie se projevuje jako tvaroslovná dubletnost (jsou-li variantní tvary dva, např. D sg. *útočníku/útočníkovi*), eventuálně tripletnost (jsou-li tři: L sg. *kameně/kameni/kamenu*) či zcela periferně kvadrupletnost (*liji/liju/leji/leju*).

Paradigma se skládá z dílčích paradigmat neboli subparadigmat (např. u jmen je obvyklé zvlášť vydělovat subparadigma singulárové a plurálové). Některá slovesná subparadigmata mají své souhrnné názvy: např. infinitiv, přechodník (minulý), příčestí (trpné).

3. Morfologické kategorie

Morfologické kategorie – centrální předmět zkoumání funkčního tvarosloví – mají povahu jazykových znaků: tvoří je sepětí zobecněného, kategoriálního, gramatického významu s příslušnými pravidelně fungujícími morfologickými prostředky jeho vyjádření (gramatickými afixy, pomocnými slovesy, volnými tvarotvornými morf(ém)y). V konkrétním slovním tvaru nabývá morfologická kategorie vždy nějaké **hodnoty**, přičemž kategorie i hodnota mají název (např. kategorie čísla může nabýt buď hodnoty singuláru, nebo hodnoty plurálu). Jednotlivé morfologické kategorie češtiny jsou dvou-, tří-, čtyř- nebo sedmihodnotové.

Morfologické kategorie se projevují při flexi. Ve flektivním jazyce bývají sémata jednotlivých kategorií, tj. jejich hodnoty, vyjadřována dohromady (v jediném morfu) se sématy jiných kategorií – např. v pádové koncovce jsou vyjádřena sémata všech jmenných kategorií. Konfigurací vyjadřovaných hodnot morfologických kategorií je definována pozice v paradigmatu.

Jmenný rod substantiv, některých zájmen a některých číslovek (nikoli však adjektiv) a podle obvyklého pojetí i slovesný vid jsou kategorie neflektivní (lexikálně-gramatické), tzn. při flexi příslušného lexému se nemění.

Výraz „kategorie“ se mnohdy pojímá široce a souvisí s kategorizací jako obecnou kognitivní činností lidské mysli (tj. členěním skutečnostního kontinua na kategorie). Takto je možné za kategorie označit např. lexikální abstrakce typu počitatelnosti substantiv, stavovosti, aktuálnosti děje apod.; o morfologické kategorie však nejde, neboť zde nejsou přítomny ony pravidelně a závazně fungující výrazové prostředky.

Morfologické kategorie se mohou za určitých okolností významově **neutralizovat**, tzn. rozdíl mezi významy jednotlivých hodnot dané kategorie přestane platit (např. při generickém užití substantiva mizí rozdíl mezi singulárem a plurálem: *Špaček patří mezi pěvce.* = *Špačci patří mezi pěvce.*). Obvyklé také je, že jedna z hodnot dané kategorie je bezpříznaková. Usoudit, která to je, můžeme buď podle toho, která hodnota je s to nahradit, zastoupit, popř. zahrnout hodnoty ostatní, nebo podle toho, kterou hodnotu použijeme, nemáme-li na mysli ani jeden ze základních významů jednotlivých hodnot (může se stát – jako např. u kategorie jmenného rodu u příčestí –, že každý z těchto dvou postupů přinese jiné výsledky).

Tak jako lexikální význam, může se i význam gramatický přenášet a proměňovat (**transponovat**): tak vzniká nesoulad mezi významem a formou, např. vykání jednomu adresátovi (*Dáte si čaj, paní ředitelko?*) nebo užití futura ve významu neúplné jistoty (*„Okazováchu“ – to bude imperfektum.*). Dá se také říci, že příslušná hodnota dané kategorie je při transpozici užita v sekundární funkci. Transpozice mívají své účely pragmatické, aktualizační: nejčastěji bývají motivovány zdvořilostí nebo expresivitou.

Morfologické kategorie je možno rozčlenit na slovesné (uplatňující se primárně při konjugaci) a jmenné (uplatňující se primárně při deklinaci). Je tedy zřejmé, že morfologické kategorie jsou svázány s jednotlivými ohebnými slovními druhy. Slovní druhy a morfologické kategorie však spolu souvisejí i tak, že obojí může plnit velmi podobnou funkci – např. kategorie čísla i číslovky vyjadřují množství, pád i předložky vyjadřují vztahy substantiva k jinému slovu ve větě.

Ze syntaktického hlediska je účelné rozlišovat morfologické kategorie syntakticky nezávislé (pojmenovávací, např. číslo substantiv a substantivních zájmen), syntakticky vázané (pád substantiv) a syntakticky závisle proměnné (číslo adjektiv a adjektivních zájmen).

Podle jejich funkce můžeme rozeznávat kategorie komunikační čili pragmatické (vyjadřují nějaký aspekt interakce komunikantů), odrazové (vytvářejí obraz výseku skutečnosti) a strukturační (organizují výrazy v textu) – poslední funkce je vývojově nejmladší a progresívní. Komunikační funkci mají osoba, způsob a čas, odrazovou vid (zčásti ještě i jmenný rod a číslo), strukturační pád a slovesný rod.

3.1 Jmenné morfologické kategorie

3.1.1 Jmenný rod

Jmenný rod (genus) má od původu kognitivní (odrazovou) povahu: odráží rozdíly mezi substancemi živými a neživými, u živých mezi dospělými a nedospělými a u dospělých rozdíly v pohlaví. Těmto vlastnostem označovaných substancí (denotátů) se říká rod přirozený. Vztah k přirozenému rodu mají i v dnešní češtině substantiva pojmenovávající živé bytosti (osoby), hospodářská zvířata a nedospělé živé tvory: např. názvy mláďat bývají rodu středního. U názvů věcí a u abstrakt však žádný vztah k přirozenému rodu neexistuje (respektive věci přirozený rod nemají), a tak má jmenný rod substantiv v dnešní češtině převážně klasifikační funkci: zařazuje jméno do tvarové soustavy jmen, konkrétně k deklinačnímu typu, jehož souborem koncovek pak to jméno vyjadřuje pád a číslo. (Jmenný rod vyjadřují i jména nesklonná, avšak svými tvary jej nemanifestují.)

U substantiv je jmenný rod syntakticky nezávislý a neflektivní, lexikálně-gramatický: 1 lexém – 1 hodnota jmenného rodu. Stejná situace je i u zájmen *kdo* a *co*, u zájmen odvozených od nich slovotvornou předponou (např. *nikdo*) nebo postfixem (např. *cokoli*) a u řady substantivních číslovek: *nula*, *milión* apod. Kategorii jmenného rodu nevyjadřují tzv. bezrodá zájmena – *já*, *ty*, *my*, *vy* a osobní zájmeno zvratné (*sebe-si-sobě-se-sebou*) – a základní číslovky s dvoutvarovou flexí (*pět*, ..., *jedenáct*, ..., *dvacet*, ..., *devadesát*, *(ně)kolik*, *tolik*, *mnoho*, ...).

U adjektiv, u většiny zájmen, u mnoha typů číslovek a u jmenných složek slovesných tvarů (u přechodníků, příčestí), tzn. u slov a slovesných tvarů, jejichž primární funkcí je funkce přívlastku, (části) přísudku nebo doplňku, je rod syntakticky závisle proměnný: je dán rodem řídícího substantiva (nebo jeho ekvivalentu). (Pokud je řídícím výrazem bezrodé osobní zájmeno, je rod dán přirozeným rodem jeho referentu.) Tyto lexémy a tvary jsou proto zpravidla schopny vyjádřit všechny hodnoty jmenného rodu. Některé číslovky však jmenný rod sice rozlišují, ale pro některou hodnotu této kategorie jim chybějí tvary (např. *čtvery (ponožky/bonbóny)*, *čtvera (kamna)* × **čtveři*).

Hodnota jmenného rodu je vyjadřována vždy pohromadě (v téže koncovce) s hodnotou čísla (rod bez čísla vyjádřit nelze) a u jmen i pádu.

V přechodnících a příčestích je tedy rod vyjadřován v rodové koncovce, v tvarech jmen v koncovce pádové.

Jmenný rod může být v češtině **mužský životný** (maskulinum animatum), **mužský neživotný** (maskulinum inanimatum), **ženský** (femininum) a **střední** (neutrum). (Podle jiného, mj. i ve školách vyučovaného pojetí má čeština rody tři – mužský, ženský a střední – a jména vyjadřující rod mužský vyjadřují další morfologickou kategorii: životnost. S tímto pojetím však v této příručce nebudeme pracovat.)

Výše bylo uvedeno, že u substantiv označujících živé bytosti, zejména osoby, zpravidla jmenný rod (gramatický) odpovídá přirozenému rodu označované substance. Neplatí to však vždy, a proto se nelze při určování rodu přirozeným rodem řídit. Výrazově se jmenný rod projevuje dvěma způsoby: a) příslušností tvarů k deklinačnímu typu (vzoru), b) kongruencí – tím, že substantivum svou hodnotu rodu „vnucuje" výrazům, pro něž je substantivem řídícím. U několika substantiv dochází k nesouladu mezi zakončením v N pl. (a V pl.) a kongruencí, danou rodem přirozeným: *lidičky*, *rodiče*, *koně*; tato jména je vhodné chápat jako nepravidelně skloňovaná maskulina animata.

Jmenný rod je v plurálovém subparadigmatu často méně výrazný a např. u některých místních jmen s plurálovou formou (*Košíře*) může být obtížné určit jej jednoznačně.

Již bylo řečeno, že substantivní lexém zpravidla vyjadřuje jedinou hodnotu jmenného rodu. Existuje však řada substantiv, která různými způsoby vyjadřují rody dva, někdy i tři; žádné substantivum však není schopno vyjádřit všechny čtyři rody.

U malé skupiny substantivních lexémů (jde vesměs o pozůstatky starých souhláskových kmenů) je rod v singulárových tvarech jiný než v plurálových: *dítě* (n., f.), *kníže* (m. a., n.), *hrabě* (m. a., n.); někdy to platí jen o některých významech daných slov: *ucho* (n., n. nebo f.), *oko* (n., n. nebo f.). V této souvislosti někdy uváděné výrazy *louka* a *oblak* však mezi taková jména nepatří; *luka* a *oblaka* jsou samostatné nepočitatelné pomnožné lexémy.

Některá jména v rodě kolísají. **Kolísání v rodě** znamená, že jeden lexém vyjadřuje dva různé rody, aniž by jimi rozlišoval význam, a sou-

časně že obě rodové varianty mají společný tvar N sg. (ve zbytku paradigmatu se však zpravidla liší). Kolísání je v češtině obvyklé spíše u slov označujících neživé substance; jde o slova zakončená většinou na měkkou nebo obojetnou souhlásku, často o slova přejatá. Kolísání existuje mezi m. i. a f. (*hřídel*, *esej*, *Želiv*), m. i. a n. (*foyer*), f. a n. (*show/šou*), okrajově mezi m. a. a n. (*lamželezo*). Kolísání mezi m. a. a m. i. (tzv. kolísání v životnosti) je časté: může být motivováno střetem významu se slovotvornou strukturou (*jmenovatel*, *ledoborec*), neostrostí hranice přirozené živosti a neživosti (*mikrob*, *slaneček*), přenesením pojmenování osoby nebo zvířete na neživou substanci (*koníček* „záliba“), expresivitou či „zosobněním“ (individualizací) (*hořčák*, *fiat*).

Okrajovým případem kolísání v rodě je existence životného tvaru N pl. u několika neživotných jmen, která z dřívějších dob přetrvává v citátech a aluzích (*Poslední dnové lidstva*; *hrobové se otvírají*).

Rodová dubletnost se od kolísání v rodě liší tím, že každá z rodových variant má jiný tvar N sg. (lišící se koncovkou – pokud je rozdíl i v slovotvorném sufixu, o rodové dublety nejde). Existuje mezi m. i. a n. (*apartmán/apartmá*, *barok/baroko*), m. i. a f. (*kedluben/kedlubna*), f. a n. (*snídaně/snídaní*), nikoli mezi m. a. a m. i. Rodová dubletnost se podobně jako kolísání vyskytuje u názvů neživých substancí (věcí).

Pokud zapojíme do svých úvah o rodu substantiv i význam (včetně sémantického rysu přirozeného rodu), můžeme rozlišit další způsoby dvourodosti. Jednu takovou množinu tvoří jména vespolná. **Vespolná jména** jsou lexémy, které mají jeden gramatický jmenný rod, ačkoli označují substance s různými rody přirozenými (přesněji řečeno substance obou pohlaví). Vespolnost je obvyklá u jmen zvířat (*strnad*, *štika*, *morče*) a u expresívních pojmenování osob, užívaných zvlášť často v přísudku nebo ve vokativu: *blázen*, *příšera*, *nemehlo*.

Další množinu tvoří **rodová homonyma** (lze se setkat i s nepříliš vhodným termínem jména obourodá): to jsou dvojice lexémů lišících se jak gramatickým rodem, tak významem (mnohdy jen významovým rysem přirozeného rodu), avšak shodujících se tvarem N sg. Rodová homonymie existuje zejména mezi m. a. a f. (*Péťa*, *účetní*), m. a. a m. i. (*nosič*, *editor*), mezi jinými dvojicemi hodnot jmenného rodu jen řídce.

Popsané způsoby dvourodosti substantiv se mohou kombinovat. Např. výraz *rukojmí* kolísá mezi vespolným n. a rodovou homonymií m.

a. a f.; výraz *káně* v běžném úzu kolísá mezi většinovým n. a mnohem řidším f., zatímco v odborném stylu jde o rodová homonyma: f. je označením obecným a n. označením mláděte; výraz *činitel* je m. a., pokud označuje osobu (a např. ve spojení *útok na veřejného činitele* je vespolný), a kolísá mezi m. a. a m. i., pokud má význam „faktor".

Paradigma maskulina animata a maskulina inanimata se formálně liší méně než paradigmata ostatních dvojic rodů: poznávacím znakem je to, že je-li to v daném deklinačním typu možné, m. a. má tvary N a A různé (platí to v obou číslech), kdežto m. i. stejné. Ze substantiv rodu m. i. je formálně snadné vytvořit substantiva rodu m. a., pokud se jejich denotát individualizuje a stane se jednající postavou: např. P. Rut napsal apokryfní pokračování pohádky *Hrnečku, vař!*, v němž je *hrneček* obdařen vlastní vůlí, a nazval jej *O hrnečkovi*; v textu se pak objevuje i posesívní adjektivum *hrnečkův*.

U slov, která mají jmenný rod syntakticky závisle proměnný, se uplatňují částečné rodové neutralizace, např. v N je pro čtyři rody trojí forma: v sg. *velký/velká/velké*, *nesl/nesla/neslo* (tzn. společný je tvar m. a. a m. i.), v pl. *velcí/velké/velká*, *nesli/nesly/nesla* (tzn. společný je tvar f. a m. i.) – m. i. se z tohoto hlediska jeví jako rod nejméně specifický, n. jako nejodlišnější. Mimo spisovný jazyk jsou neutralizace ještě pokročilejší (srov. např. *ty velký města rostly*, *ty velký chlapi přišli*).

Bezpříznakovou hodnotou jmenného rodu je neutrum: je v přísudku bezpodmětých vět (*Smrákalo se.*), zařazují se k němu příležitostná metajazyková substantiva (*Je tu jedno velké ALE.*) a většina nesklonných slov. U názvů osob je však zpravidla bezpříznakové m. a.: v generickém užití a za určitých okolností v užití predikativním je obvyklé označovat jím i jedince ženského pohlaví (*Poslanci odmítli změnu ústavy.*; *Kdo je největší švédský spisovatel? Přece Astrid Lindgrenová.*). Při shodě s koordinačním syntagmatem (několikanásobným podmětem) funguje v češtině hierarchie rodů: zahrnuje-li podmět m. a., řídí se shoda jím, přednost má dále f./m. i. před n. (*Vlaky i auta byly v testu pomalejší než jízdní kolo.*).

K porušení rodové kongruence u shodného přívlastku dochází někdy s expresívním efektem: *ty kluku ušatá!*

3.1.2 Číslo

Hodnota čísla (numeru) je v češtině vyjadřována dohromady s hodnotami jiných kategorií: u jmen pádu a většinou i rodu, u slovesných tvarů rodu nebo osoby.

Podobně jako jmenný rod je číslo primárně kategorií substantivní; u substantiv a slov užívaných ve funkci substantiv je kategorie čísla syntakticky nezávislá, kdežto u slov a tvarů s primární funkcí shodného přívlastku, přísudku a doplňku je syntakticky závisle proměnná.

Číslo většiny substantiv vyjadřuje četnost denotátů (pojmenovávaných substancí) na základě kvantitativního rozdílu jeden × více než jeden; má tedy dvě hodnoty, **singulár** a **plurál**. Platí to o jménech pojmenovávajících rozčleněné, počitatelné substance (kusy, jednotlivce): plurál signalizuje rozčleněnost, singulár je bezpříznakový. Ve staré češtině měla kategorie čísla hodnoty tři, tou třetí byl duál. Původně duálové formy dnes existují u několika jmen, zejména u názvů párových částí těla, avšak s plurálovou platností. V původní funkci se duálové tvary zachovaly jen u číslovek *dva* a *oba* a ve tvaru *stě*; první dvě uvedené číslovky jsou dualia tantum a *sto* je jediné české slovo, které rozlišuje tři hodnoty kategorie čísla, avšak činí tak jen v N, A, V – v ostatních pádech je rozdíl mezi duálem a plurálem zrušen ve prospěch plurálové formy.

V češtině existuje řada jmen vybavených souborem tvarů jen pro jednu hodnotu kategorie čísla: buď mají pouze tvary singuláru (singularia tantum), nebo pouze tvary plurálu (pluralia tantum).

Singularia tantum (české synonymum neexistuje) tvoří v rámci substantiv jednoznačněji vymezitelné a rozsáhlejší skupiny než pluralia tantum, ale poměrně často není jejich číselné omezení totální (tzn. v menší míře se užívají i tvary plurálové), poněvadž a) tvoření plurálových tvarů z tvarů singulárových je pravidelné a b) význam těchto substantiv se různě modifikuje.

Singularii tantum jsou:

- jména hromadná (kolektiva): pojmenováváme jimi větší množství substancí chápané jako celek; zpravidla jsou utvořena od substantiv označujících kusy/jednotlivce (*poselstvo*, *maliní*), ale existují i kolektiva odvozená od jiných slovních druhů (*mládež*, *dobytek*), kolektiva značková (*hmyz*) a pochopitelně i přejatá (*publikum*);

- jména látková: rozčleněnost jejich denotátů se nám jeví nejasná či nepodstatná, a proto je nepočítáme (*droždí*, *stelivo*); jiná látková jména však patří mezi pluralia tantum (*kvasnice*);
- abstrakta, tzn. názvy vlastností, dějů, stavů, okolností apod., tedy vlastně názvy nesubstancí jako substance pouze stylizovaných (*chrabrost*, *mír*, *dnešek*);
- názvy jedinečných objektů (*rovník*, *rokoko*);
- vlastní jména, označující svůj denotát jakožto jednotlivinu/individuum (*Ještěd*, *Orinoko*, *Šumava*); jiná vlastní jména však patří mezi pluralia tantum (*Chřiby*).

Plurálové tvary singularií tantum se užívají v posunutých nebo přenesených významech. Označují např. různé druhy látky (*bílá i červená vína*), obvyklá balení látky (*prosím dvě vanilkové zmrzliny*), projevy vlastnosti (*dopouštěli se surovostí*), instance děje (*počet hovorů za minulý měsíc*), chápání kolektivu spíš jako instituce (*zastupitelstva dotčených obcí*) apod.

Pluralia tantum (jména pomnožná) zahrnují množství spíše menších sémanticky vymezitelných skupin slov. U některých z nich je příslušnost k této kategorii sporná (tradičně se mezi příklady pomnožných jmen uvádělo např. slovo *plíce*, u něhož dnes singulár není neobvyklý), u jiných je naopak možno jen odhadovat, jak by vypadaly singulárové tvary (*dveře*).

Pluralii tantum jsou:
- názvy symetricky podvojných předmětů, zejména nástrojů (*brýle*, *kleště*);
- názvy předmětů složených z mnoha částí (*varhany*);
- názvy funkčních celků složených z heterogenních částí (*mluvidla*);
- názvy oděvů reflektujících párovost některých částí těla (*kraťasy*);
- názvy svátků a období (*dožínky*, *prázdniny*);
- názvy nemocí (*zarděnky*);
- jména látková (*povidla*, *kvasnice*); jiná látková jména však patří mezi singularia tantum (*droždí*);
- vlastní jména (*Chřiby*, *Pardubice*); jiná vlastní jména však patří mezi singularia tantum (*Šumava*).

Platí přitom, že charakter substance (např. skutečnost, že jde o nástroj skládající se ze dvou symetrických částí) nevede nutně k tomu, že její pojmenování bude pomnožné.

Jak zjistily Panevová a Ševčíková (2011), pro mnoho českých substantiv je typické, že jejich plurálová forma nemá primárně význam množství jednotlivin, nýbrž že jednotkou počítání je **soubor**; u jiných substantiv je takové chování sice spíše nezvyklé, ale možné. O souborovém významu svědčí počítání pomocí souborové číslovky (u těch prototypických už tam taková číslovka ani nemusí být): jde např. o jména *boty*, *ruce*, *lyže*, *rodiče*, *koleje*. Plurálová forma takových slov má tedy tři významy: jeden soubor (*Obuj si boty.*), více souborů (*U Bati prodávají boty.*) a více jednotlivin (*Dvě levé boty přebývají.*); často však vnímatel nemůže jednoznačně rozhodnout, který z těchto tří významů měl mluvčí na mysli.

Rozdíl mezi singulárem a plurálem bývá neutralizován při užití **generickém** (opak individuálního), tzn. tehdy, když substantivem neoznačujeme jednotlivce/kus(y), nýbrž druh či celou třídu, a to zejména v podmětové pozici při klasifikaci nebo kvalifikaci (*Sedmihlásek je mistrný zpěvák. = Sedmihlásci jsou mistrní zpěváci.*). K neutralizaci dochází i při užití **distributivním**, tzn. tehdy, pokud k sobě přiřazujeme dvě množiny substancí, z nichž jedna je nadřazená, v poměru 1 : 1 (*Děti, přineste si židli. = Děti, přineste si židle.*). (Jak plurálová, tak singulárová forma přitom připouštějí i jinou interpretaci než 1 : 1, ale zkušenost nás učí onu druhou interpretaci v obvyklé situaci zavrhnout, resp. ani nezvažovat.)

Plurál může být i prostředkem vyjádření expresivity: *kruté mrazy*, *šilhat hlady*.

Bezrodá zájmena *já* a *ty* jsou singularia tantum, *my* a *vy* pluralia tantum, zájmeno osobní zvratné má jen jedno číselné subparadigma, které má formu singuláru, ale oba číselné významy (*Hleděl před sebe. Hleděli před sebe.*). Jednorodá zájmena *kdo*, *co* (+ *nikdo*, *cosi* apod.) jsou singularia tantum, avšak ve vztažné funkci mohou mít *kdo* a *co* plurálový antecedent a tvořit syntagma s plurálovým tvarem přísudku (*všichni, kdo přijeli*). Ostatní zájmena rozlišují obě hodnoty kategorie čísla.

U číslovek je situace velmi rozmanitá. Např. z číslovek základních vyjadřují některé obě hodnoty čísla (*milión*), jiné jen jednu (*čtyři*) a další kategorii čísla vůbec nevyjadřují (jde o tytéž, které nevyjadřují ani jmenný rod: *pět*, *osmdesát*, *kolik* apod.).

Jediným slovesným tvarem, který kategorii čísla nevyjadřuje, je infinitiv. (Infinitivní tvar vyjadřující participiální pasívum, např. *být okouzlena*, však pochopitelně číslo vyjadřuje.)

3.1.3 Pád

Pád (casus) je u všech jmen kategorií flektivní, proměnlivou. Pád syntaktických substantiv (tzn. substantiv a slov, která se ve větě chovají jako substantiva) vyjadřuje jejich vztahy ve větě, má tedy relační povahu; tato morfologická kategorie má vlastně stejnou obecnou funkci jako slovní druh předložek. Výjimkou je vokativ: ten žádné syntaktické vztahy nevyjadřuje, nýbrž plní speciální funkci pragmatickou. Nejčastěji pád vyjadřuje vztah jména k výrazu, který mu syntakticky dominuje. Prostřednictvím syntaktických vztahů vyjadřuje pád vztahy významové (vztahy mezi pojmenovávanými substancemi a příznaky). Jednotlivé pády jsou sémanticky polyfunkční, avšak někteří autoři hledají za všemi významy daného pádu významový invariant, a to zpravidla v místních a prostorových vztazích (tzv. lokalistické pojetí pádů).

Některé publikace (důsledně Trávníček 1951, zčásti stále i ČŘJ, ESČ) mylně ztotožňují jednotlivé pády (tj. hodnoty této kategorie) s tvary pád vyjadřujícími, tzn. např. *knihou* podle nich je instrumentál. Tím však ztotožňují nositele funkce s funkcí; navíc tvar zpravidla vyjadřuje svou pádovou koncovkou i hodnoty čísla a rodu.

Ze zahraniční odborné literatury pronikl i do české lingvistiky pojem tzv. hloubkových pádů: hloubkové pády jsou něco jako aktanty, termín se používá bez vztahu k morfologické formě a do morfologie nepatří.

Kategorie pádu v češtině nabývá sedmi hodnot. Obecně je možno rozlišovat pády přímé (N, A) × nepřímé (G, D, L, I); vokativ stojí mimo tuto distinkci. V přímých pádech substantiva typicky plní své primární syntaktické funkce podmětu a předmětu, v nepřímých plní obvykle funkce sekundární.

Jednotlivé pády, přesněji řečeno jednotlivá užití jednotlivých hodnot kategorie pádu, je obvyklé a účelné rozdělit na předložkové (prostředkem vztahu je předložka a pád) a prosté. Lokál je v češtině vždy předložkový, vokativ pochopitelně vždy prostý.

Klasifikace pádů podle toho, kterým slovním druhem je substantivum v daném pádě dominováno, může být na pádové hodnoty vztažena jak obecně, tak pro jejich jednotlivá užití. Použijeme-li ji obecně, pak N, D, A, L, I budou pády primárně adverbálními, kdežto G bude pádem

primárně adnominálním. Použijeme-li ji jednotlivě, můžeme rozlišit např. genitiv adnominální (*plán příprav*), adverbální (*pozbyla významu*), adnumerální (*pět měsíců*) a adpronominální (*něco lepšího*).

Jak obecně, tak jednotlivě lze aplikovat i rozlišení pádů syntaktických (vyjadřujících hlavně větný člen), sémantických (vyjadřujících hlavně sémantický vztah), popřípadě pragmatických. Obecně je vokativ pádem pragmatickým, lokál a instrumentál (a podle P. Karlíka v ESČ i dativ) sémantickým a nominativ, genitiv a akuzativ – a ve funkčním generativním popisu i dativ (Hajičová – Panevová – Sgall 2002: 17–18) – syntaktickým.

Nominativ je notoricky pádem podmětu (v této funkci není dominován jiným větným členem), avšak plní i řadu dalších syntaktických funkcí. V predikativu (jmenné části přísudku) a v doplňku podmětu se shoduje s pádem řídícího členu; ve funkci přívlastku se uplatňuje jako tzv. nominativ jmenovací, tzn. jako pád, v němž stojí vlastní jméno nějaké substance po jejím označení druhovém (*ve státě Oregon*; *se sýrem Leerdammer*); v adverbiální funkci je obvyklý leda v ustálených spojeních (*hlava nehlava*) nebo po srovnávacích spojkách (*stál jako socha, ještě zmatenější než já*). Předložkový nominativ je v češtině řídký, uplatňuje se jen po několika přejatých předložkách (*versus*, *kontra*, ...).

Bezpředložkový **genitiv** jakožto adnominální pád plní funkci přívlastku neshodného, vyjadřuje přitom různé sémantické vztahy (posesivitu, autorství, agens, patiens, část celku, ...). Bezpředložkový genitiv dále funguje jako předmět sloves (zejména reflexiv tantum: *všimněte si názvu*; *dotkli se ikony*), adjektiv (*plný hněvu*) i predikativ (*Bylo mi těch dětí líto.*); mimoto se používá – arci mnohem méně často než dříve – místo akuzativu s odstínem částečnosti (partitiv: *dolít vína*), množství (*napekla buchet*) a negace (negativ, genitiv záporový: *neměli připomínek*). S týmiž sémantickými odstíny však nahrazuje i podmětový nominativ: *Nezaměstnaných přibylo. To ale napadlo sněhu! Nebylo tam ani živáčka.* V genitivu bývají také příslovečná určení vyjadřující umístění v čase (*narodila se 5. května*; *vznikl roku 1938*). Genitiv singuláru se objevuje u adjektiv rozvíjejících některá neurčitá zájmena (*cosi tmavého*), v genitivu plurálu (tzv. numerativu) je počítaný předmět po bezrodých, úhrnných a skupinových číslovkách (*sedm statečných*, *devatero řemesel*, *trojice závodníků*). Genitiv je běžně pádem předložkovým, po sekundárních předložkách je dokonce pádem nejčastějším – souvisí to s jeho adnominální funkcí,

neboť většina sekundárních předložek vznikla ustrnutím substantivních tvarů.

V **dativu** bývá předmět u sloves myšlenkových reakcí (*divit se*) a předmět vyjadřující sémantickou roli adresáta děje (*pomáhat*); sémanticky s touto funkcí souvisí i funkce příslovečného určení (ne)prospěchu (*koupil babičce knížku*; *vlepila mu pohlavek*). Dativem se vyjadřuje proživatel (*Magdě se chtělo spát*), nositel příznaku vyjádřeného predikativem (*je mi smutno*) a vlastník (tzv. dativ posesívní: *sundali mu kabát*). Na přechodu k částicím jsou osobní zájmena v tzv. dativu etickém/kontaktovém (*to vám byla krása*) a emocionálním (*to je mi překvapení*).

Akuzativ je typicky pád rekční, pád přímého předmětu tranzitivních sloves. Prostý akuzativ plní i adverbiální funkce časové a měrové (*začínáme příští sobotu*; *celé dopoledne pracovali na zahradě*; *vážil tunu*). Běžný je v nevětných výpovědích vyjadřujících přání, žádost apod. (*Dobrou chuť! Demisi!*).

Vokativ je pragmatický pád, fungující mimo syntaktickou strukturu. Oslovuje adresáta (*Lenko!*) nebo ho oslovením hodnotí (vokativ kvalifikační: *Lumpe!*). Formu vokativu jména má řada interakčních i emocionálních citoslovcí; testem, jak vokativ od citoslovce odlišit, může být podle P. Karlíka (2009) koreference jména ve vokativu a adresáta vyjádřeného 2. osobou slovesa (*Pane, smiluj se! × Ježíši, ohol se!*).

Lokál (někteří lingvisté používají matoucí anglicismus lokativ) je pád vždy předložkový. Ve spojení s předložkou má nejčastěji funkci adverbiální; předmět v lokálu mají slovesa mluvení a myšlení aj. (*přemýšlet o něčem*).

Instrumentál v češtině plní řadu funkcí. Jeho primární funkcí je vyjádření prostředku a nástroje děje (*odemknout klíčem*), výrazná je i další adverbiální funkce původce děje při sekundární diatezi (*byl svým předchůdcem varován*). Předmět v instrumentálu se vyskytuje u sloves pohybu (*kroutit hlavou*), u sloves stavových (*trpět závratěmi*) aj. – často není zcela jasné, zda jde o předmět, nebo o adverbiale. V instrumentálu bývá též jméno v přísudkové funkci při vyjádření dočasného zařazení, povolání apod. (*dědeček byl ředitelem cukrovaru*), při slovosledu přísudek–podmět (*největší nevýhodou je vyšší cena*) a ve spojení se sponovým slovesem *stát se* (*po této zkušenosti se stal opatrnějším*). Další funkcí prostého instrumentálu

je funkce doplňku předmětu (*zvolili ji předsedkyní*). Instrumentál se pojí s mnoha primárními předložkami, zejména ve významu lokalizace děje v prostoru i čase (*za zdí se ozval šramot*; *stalo se to mezi Dušičkami a adventem*).

Pád syntaktických adjektiv (adjektiv, adjektivních zájmen, většiny číslovek a někdy i participiálních slovesných tvarů) je dán shodou s řídícím substantivem.

Cvičení

1. Označte substantiva s jedním jmenným rodem (m. a., m. i., f., n.) a určete ho:
Velikonoce, status quo, lamželezo, dobytek, whisky, umrlec, sleď, dělenec, plevel, dráček, Vlasta, čepel, výprodej, panoráma, ozim, špunt, los, sekáč, startér, rádce, šerpa, syntax

2. Rozdělte následující substantiva na kolísající v rodě, s rodovou dubletou, s různými rody v sg. a pl., rodově homonymní a vespolná:
hořčák, vodič, smeč, kedluben, markrabě, slaneček, chudák, pěnkava, Třebíč, cestující, prostor, korál, kyčel, naivka, baroko, šál, taxík, Míša, troska, ohyzda, ťululum, káně, činitel, rukojmí

3. Označte výrazy, které mají bez posunu významu pouze singulárové tvary:
sen, harampádí, pravěk, pečivo, gin, vstupné, včelstvo, občanstvo, občanství, mládež, loupež, sádlo, hejno, kadidlo, kormidlo, rákosí, nanebevzetí, odpad, prach, důvěrnost, chrabrost, žízeň, holeň, kázeň, ráhnoví, nuda, křemen, rula, sluch, zvuk

4. Označte pluralia tantum a určete jejich rod:
brusle, hrábě, perkuse, potahy, zarděnky, odpadky, splašky, čtyřicátiny, traviny, piliny, lasagne, záda, virózy, motyky, žestě, klávesy, plavky, kraťasy, finance, mince, nosítka, vdavky, mravy, pašije, dupačky, kramfleky, šaty, vesla, váhy, červánky, vnitřnosti, farnosti

5. Určete pád zvýrazněných slov a pojmenujte jeho (sémantickou nebo syntaktickou) funkci:
Štěpáne, pojď ke mně. Pět **chatiček** nemůžete natírat celé čtyři **dni**! **Měsíc** zakryl veliký mrak. Že prý byly vlasy **děda Vševěda** vytrhávány **pinzetou**! Seděla, **oči** otevřené dokořán, a nemohla se vzpamatovat. Nemám **námitek**. Žádného **odvolání** proti tomuto verdiktu není. Narodila se v obci **Hluboká**. Pročs to nevzal s sebou, ty **osle**? **Daliborovi** včera operovali srdce. S výbavou **polárníka** a s odhodláním **Dona Quijota** odjel v **pátek** v prvním lednovém týdnu do Arktidy. Poručík si povšiml důležité **maličkosti**: mechanismus byl poškozen **mrazem**. Minulý **rok** mírně přibylo narozených **dětí**. **Schneidrovi** to ale bylo málo a **zlostí** se úplně rozklepal. Žena laskavé **tváře** mu podala **vody** a kus **chleba**.

Řešení

1. Označte substantiva s jedním jmenným rodem (m. a., m. i., f., n.) a určete ho:
Velikonoce f., status quo m. i., whisky f., umrlec m. a., plevel m. i., dráček m. a., čepel f., výprodej m. i., ozim m. i., syntax f.

2. Rozdělte následující substantiva na kolísající v rodě, s rodovou dubletou, s různými rody v sg. a pl., rodově homonymní a vespolná:
hořčák – kolísá m. a./m. i.; vodič – rodová homonymie m. a./m. i.; smeč – kolísá m. i./f.; kedluben – m. i., rodová dubleta kedlubna f.; markrabě – v sg. m. a., v pl. n.; slaneček – kolísá m. a./m. i.; chudák – vespolné m. a.; pěnkava – vespolné f.; Třebíč – kolísá m. i./f.; cestující – rodová homonymie m. a./f.; prostor – m. i., částečná rodová dubleta prostora f.; korál – spíš rodová homonymie než kolísání m. a./m. i.; kyčel – kolísání m. i./f.; naivka – rodová homonymie m. a./f.; baroko – n., rodová dubleta barok m. i.; šál – m. i., rodová dubleta šála f.; taxík – kolísá m. a./m. i.; Míša – rodová homonymie m. a./f.; troska – vespolné f.; ohyzda – rodová homonymie m. a./f.; ťululum – vespolné n., v pl. zpravidla m. a.; káně – vespolné + kolísá f./n., v terminologii rodová homonymie f./n.; činitel – rodová homonymie: m. a. / kolísající m. a./m. i.; rukojmí – kolísá: vespolné n. / rodová homonymie m. a./f.

3. Označte výrazy, které mají bez posunu významu pouze singulárové tvary:
harampádí, pravěk, pečivo, gin, vstupné, občanstvo, mládež, sádlo, kadidlo, rákosí, prach, chrabrost, žízeň, kázeň, ráhnoví, nuda, rula, sluch

4. Označte pluralia tantum a určete jejich rod:
hrábě f., perkuse f., zarděnky f., splašky m. i., čtyřicátiny f., piliny f., lasagne f., záda n., žestě m. i., plavky f., kraťasy m. i., finance f., nosítka n., vdavky f., pašije f., dupačky f., šaty m. i., červánky m. i., vnitřnosti f.

5. Určete pád zvýrazněných slov a pojmenujte jeho (sémantickou nebo syntaktickou) funkci:
Štěpáne – vokativ identifikační; chatiček – genitiv po číslovce (numerativ); dni – akuzativ časového rozpětí (časově měrový); Měsíc – akuzativ objektový; děda Vševěda – genitiv přivlastňovací; pinzetou – instrumentál prostředkový; oči – akuzativ objektový (elipsa *majíc*); námitek,

odvolání – genitiv záporový; Hluboká – nominativ jmenovací; osle – vokativ kvalifikační; Daliborovi – dativ prospěchový (tzv. přivlastňovací); polárníka – genitiv druhové příslušnosti; Dona Quijota – genitiv přirovnávací; pátek – akuzativ časový; maličkosti – genitiv objektový; mrazem – instrumentál původce děje; rok – akuzativ časový; dětí – genitiv množství; Schneidrovi – dativ zřetelový; zlostí – instrumentál příčiny; tváře – genitiv vlastnosti; vody, chleba – genitiv partitivní

3.2 Slovesné morfologické kategorie

3.2.1 Osoba a číslo

Slovesná osoba vyjadřuje vztah obsahu predikátu (děje) k účastníkům komunikačního aktu: 1. osoba k mluvčímu/pisateli, 2. osoba k adresátovi, 3. osoba k předmětu komunikace (jejímu neúčastníkovi). Protože vyjadřuje predikační vztah, tedy syntagmatický vztah mezi subjektem a predikátem, vyjadřují ji pouze finitní slovesné tvary. Osoba má těsný vztah k osobním zájmenům: subjektem predikátu v 1. a 2. os. nemůže být nic jiného než právě osobní zájmena (subjekt však může být – a zpravidla bývá – nevyjádřen). (Bylo by tedy možné pokládat slovesnou osobu za kategorii svým způsobem kongruenční; pokud bychom ji však chtěli považovat za plně kongruenční, museli bychom tvrdit, že všechna slova, která mohou být podmětem, s výjimkou zájmen *já*, *ty*, *my*, *vy* vyjadřují 3. osobu.)

Kategorie osoby je těsně spojena s kategorií čísla: obě kategoriální hodnoty jsou vyjadřovány v jednom morfu. Osoba má v češtině tři hodnoty, ale je obvyklé uvažovat o ní souběžně s číslem a rozlišovat vlastně šest „osobočísel".

1. os. sg. vyjadřuje vztah k samotnému mluvčímu/pisateli (on je subjektem, jemu se přisuzuje děj nebo vlastnost), 2. os. sg. k samotnému adresátovi, 3. os. sg. k jedné substanci, která v daném komunikačním aktu nevystupuje v roli mluvčího ani adresáta, 3. os. pl. k množině takových substancí. U zbylých dvou „osobočísel" je základních, netransponovaných významů více.

2. os. pl. = 1) více adresátů, 2) adresát/více adresátů + neúčastník/neúčastníci komunikace. (Jinými slovy: 1) vy = ty + ty; 2) vy = ty (ty + ty) + on/oni.) Oba významy 2. os. pl. jsou běžné. Jak je vidět, 2. os. pl. může zahrnovat i substance, k nimž se referuje osobou 3.

1. os. pl. = 1) více mluvčích/pisatelů (*my tři králové jdeme k vám*), 2) mluvčí/pisatel/více mluvčích/více pisatelů + adresát/více adresátů (tzv. plurál inkluzívní), 3) mluvčí/pisatel (více mluvčích/více pisatelů) + neúčastník/neúčastníci komunikace, 4) mluvčí/pisatel (více mluvčích/více pisatelů) + adresát/více adresátů + neúčastník/neúčastníci komunikace. (Jinými slovy: 1) my = já + já; 2) my = já (já + já) + ty (ty + ty); 3) my = já

(já + já) + on/oni; 4) my = já (já + já) + ty (ty + ty) + on/oni.) 1. os. pl. má tedy velmi široké použití: může zahrnovat i substance, k nimž se referuje 2. a/nebo 3. osobou.

Kategorie čísla je u sloves vždy syntakticky závisle proměnná, tj. kongruenční. Hodnota čísla je vyjadřována vždy pohromadě s hodnotami jiných kategorií: buď osoby (v osobní koncovce finitního tvaru), nebo jmenného rodu (v rodové koncovce přechodníku a příčestí).

3. os. sg. v bezpodmětých větách se někdy hodnotí jako neosoba, absence osoby (a příslušná slovesa jako slovesa neosobní), srov. Vondráček (2003). Jinou, pro spíše formální přístup této příručky vhodnější možností je považovat užívání 3. os. sg. v bezpodmětých větách za doklad bezpříznakovosti 3. os. (a) sg.

Transpozice osoby a/nebo čísla (jejich užití v posunutém, aktualizovaném významu) jsou v češtině dosti časté. Bývají motivovány pragmaticky, nejčastěji zdvořilostí nebo expresivitou. Transpozicí osoby je archaické onkání, kdysi užívané v komunikaci s podřízenou osobou (nahrazován při něm býval i imperativ indikativem, a to préteritem: *Lojzinko, šla sem!*), dalším příkladem může být identifikace mluvčího s množinou neúčastníků (*Zítra hrajeme proti Dánsku.*). Transpozicí čísla je např. moravské honorifikační *tatíček říkali*, plurál autorský (pluralis modestiae) i královský (pl. maiestaticus) a také vykání: při něm dochází k inkonzistenci v čísle uvnitř složených slovesných tvarů s příčestími, např. *byl* (sg.) *byste* (pl.) *upozorněn* (sg.); takové hybridní tvary, ač v komunikaci navýsost běžné, nebývají uvedeny v mluvnicích. Transpozicí osoby a čísla zároveň je archaické zdvořilé onikání (nahrazován při něm býval i imperativ indikativem, a to prézentem: *Nevyhánějí mě, pane rado!*), transpozici obsahuje také mluva rodičů o malých dětech (*Tak co, už lezete? – Zatím se jenom plazíme.*) aj.

3.2.2 Způsob

Slovesný způsob (modus) je vyjadřován právě tam, kde je vyjadřována i osoba, tzn. ve finitních slovesných tvarech; modálně specifikuje predikát. Podle ESČ vyjadřuje postoj mluvčího k obsahu slovesa (subjektivní modalitu), zatímco v pojetí MČ 2 a PMČ vyjadřuje vztah obsahu slovesa ke skutečnosti (objektivní modalitu); asi jde vždy o to, že mluvčí hodnotí obsah slovesa (děj), ale buď z hlediska vztahu výpovědi ke skutečnosti,

nebo z hlediska úlohy výpovědi v komunikaci. Podle M. Dokulila (1997: 150) způsob znamená způsob platnosti výpovědi a subjektivnost i objektivnost jsou vždy přítomny zároveň.

Také systém slovesného způsobu, tj. organizaci jeho hodnot, lze pojímat různě. Obvyklý je přístup, podle nějž má způsob tři hodnoty (oznamovací, rozkazovací, podmiňovací) a kondicionál má dvě subhodnoty (minulý a přítomný). Dokulil (1997: 157–158) přináší pojetí binární: imperativ × neimperativ (imp. příznakový z hlediska apelovosti a volní účasti) > indikativ × kondicionál (kond. příznakový z hlediska fiktivnosti) > kondicionál přítomný × kondicionál minulý (kond. min. příznakový z hlediska nereálnosti). V této příručce se přikláníme k tomu (a je to obdobné našemu přístupu ke jmennému rodu), že způsob má hodnoty čtyři: indikativ, kondicionál přítomný, kondicionál minulý a imperativ. To, co je přisuzováno predikátem, musí být prezentováno jako reálné, hypotetické, nereálné nebo žádoucí.

Indikativ je bezpříznakový způsob a jako jediný z hodnot způsobu na sebe váže kategorii času. **Kondicionál přítomný** vyjadřuje nefaktový, hypotetický, potenciální děj; **kondicionál minulý** děj kontrafaktový, nereálný, nepřekonatelnou překážku. Přívlastky „přítomný" a „minulý" nejsou zcela přesné: ačkoli obvykle skutečně referujeme kondicionálem minulým k ději, který se neuskutečnil v minulosti, není to možnost jediná. Např. v celkem realistické větě *Zítra bych ti býval zavolal.* je nereálný děj umístěn do budoucnosti, jak napovídá adverbium *zítra*.

Kondicionál minulý v současné češtině výrazně ustupuje (zvlášť tam, kde je kontrafaktovost odvoditelná z kontextu). Nahrazuje ho zejména kondicionál přítomný, při vyjadřování podmínky rovněž infinitiv a ve větě, na níž vyjádření podmínky závisí, indikativ préterita (*Kdybych býval přišel dřív, bylo by to dopadlo dobře. = Kdybych přišel dřív, dopadlo by to dobře. = Přijít dřív, dopadlo to dobře.*). Kondicionál minulý nejspíš mizí proto, že jeho tvary jsou příliš složité (nejméně tříslovné).

Kondicionálové tvary se v češtině skládají z minulého příčestí příslušného slovesa a ze zvláštních kondicionálových tvarů pomocného slovesa *být* (původně šlo o tvary aoristu) a v případě kondicionálu minulého navíc z minulého příčestí pomocného slovesa *být* a/nebo *bývat*. Kondicionálové tvary pomocného slovesa splývají se spojkami *aby*, *kdyby*, *i kdyby*.

Imperativ vyjadřuje apelovost, pragmatické zaměření na adresáta; pokud jde o mluvní akty, uplatňuje se zejména v aktech direktivních. Děj představuje jako žádoucí a jeho vykonání požaduje na adresátovi. Tak jako kondicionál, ani imperativ se nepojí s morfologickou kategorií času.

Tvary vyjadřující imperativ se tvoří jako syntetické od přítomného kmene. Množství hodnot osoby (přesněji vzato „osobočísla") je v imperativu menší: vzhledem ke svému pragmatickému zaměření se imperativ uplatňuje toliko ve vztahu k samotnému adresátovi (2. os. sg.), zmnoženému nebo doprovázenému adresátovi (2. os. pl.) a adresátovi zahrnutému v jednotu s mluvčím (inkluzívní 1. os. pl.). Imperativ 3. os., tvarově shodný s 2. os. a odlišitelný pouze prostřednictvím kongruence s podmětem, se dnes vyskytuje jen reziduálně, zpravidla v ustálených spojeních (*Děj se vůle Páně. Budiž světlo! Spadněte nebesa!*).

Modalita, způsob platnosti výpovědi se vyjadřuje nejen slovesným způsobem, nýbrž i mimomorfologickými prostředky (syntaktickými konstrukcemi, lexikálně, intonací); často se chybně směšuje způsob jako morfologická kategorie, tj. morfologicky vyjadřovaná modalita, s modalitou větnou (tzv. druhy vět podle postoje mluvčího). Čeština např. nemá způsob přací (optativ): přací věty se tvoří pomocí částic (*kéž*). Nemorfologický je i tzv. opisný imperativ (*ať přijde*) – ani on nepatří do slovesného paradigmatu.

Příklady transpozice způsobu mohou být např. indikativ prézentu ve významu kategorického rozkazu (*Dáš to sem!*) nebo kondicionál přítomný ve významu zdvořilé žádosti (*Dala byste mi mapku?*). Užívají se i spojené transpozice způsobu a osoby (ostatně na změny v oblasti způsobu jsme upozorňovali už výše při popisu onkání a onikání), např. rozkaz adresátům lze vyjádřit mj. formami *Pánové, makáme, makáme!* nebo *Nikdo ani nehlesne!* aj.

3.2.3 Čas

Podle M. Komárka (2006: 119–120) komunikační kategorie času a způsobu tvoří jeden funkční celek aktualizačních kategorií predikátu, a to tak, že se na temporální protiklady navrstvují sémantické rysy modální. Komárek rozeznává binárně čas empirický (tj. s nímž už máme zkušenost) × neempirický; neempirický čas je apelový × neapelový, empirický čas je minulý (a to hypotetický × nehypotetický) × neminulý (rovněž hypote-

tický × nehypotetický.) „Časům“ uvedeným zde po středníku se obvykle říká (popořadě) imperativ, futurum, kondicionál minulý, préteritum, kondicionál přítomný, prézens. Obvyklé je arci chápání opačné, totiž že kategorie času je podřízena kategorii způsobu a vázána na indikativ.

Kategorie času (tempus) vyjadřuje zařazení obsahu predikátu na časovou osu; je-li středovým bodem osy doba promluvy, jde o čas absolutní/základní/objektivní, pokud jiný okamžik, o čas relativní. Morfologické vyjádření má v češtině především **čas absolutní**. Rozlišujeme tři jeho hodnoty: prézens, préteritum a futurum.

Základním významem **prézentu** je, že se obsah predikátu týká okamžiku promluvy nebo časového období okolo něj (na obě strany současně). Tvary vyjadřující hodnotu prézentu se tvoří synteticky od prézentního kmene; takové tvary může mít kterékoli sloveso, u sloves dokonavých však nemají vždy význam přítomný, nýbrž též (a patrně častěji) význam budoucí (*Až to skončí, prozvoň mě.*).

V **préteritu** obsah predikátu předchází dobu promluvy. Tvary vyjadřující hodnotu préterita se tvoří analyticky pomocí minulého příčestí příslušného slovesa a prézentního finitního tvaru pomocného slovesa *být*; ve 3. osobě obou čísel je pomocné sloveso nulové (nutně se vypouští), ve 2. os. sg. je (regionálně i spisovně) zkrátitelné na *-s*; regionálně nespisovně může být nulové pomocné sloveso také v 1. os. sg. i pl., je-li podmět explicitně vyjádřen osobním zájmenem. Tvary préterita se tvoří stejně u všech sloves.

Ve **futuru** obsah predikátu následuje po okamžiku promluvy. Tvary vyjadřující hodnotu futura se tvoří 1) u slovesa *být* synteticky od zvláštního (třetího), futurálního kmene takovými koncovkami, jako by byly prézentní, 2) u několika desítek nedokonavých sloves, zejména s významem jednosměrného pohybu, synteticky prefixem *po-* (u slovesa *jít pů-*) přidaným k prézentnímu tvaru, 3) u ostatních nedokonavých sloves analyticky infinitivem příslušného slovesa a futurálním finitním tvarem pomocného slovesa *být*. Futurum není v češtině gramatikalizováno úplně, neboť existuje pouze u sloves nedokonavých, zatímco slovesa dokonavá budoucnost vyjadřují svými prézentními tvary. (Čas je tedy kromě způsobu úzce propojen také s videm: bez přihlédnutí k vidu nelze interpretovat význam časových forem.)

Bezpříznakový je prézens: používá se i tehdy, když mluvčí nechce zařadit obsah predikátu na časovou osu, tzn. u atemporálních neboli gnómických dějů (*Země se otáčí kolem své osy. Kdo rychle dává, dvakrát dává.*); časové období okolo okamžiku promluvy je tu vlastně „protaženo" na obě strany absolutně. (Gnómický arci může být i jiný čas: *Rychle nabyl, rychle pozbyl.*)

Transpozice času zahrnují prézens historický (*Roku 1887 přichází jako osmadvacetiletý do Prahy.*) a dramatický (*Popošel jsem krok, a tu náhle spatřím neznámou postavu vcházet na hřbitov.*), futurální prézens pro vyjádření plánovaných dějů (*Jedeš zítra domů?*), futurum s významem lehce oslabené jistotní modality (*Někdo zvoní – to bude děda.*) atd.

Relativní čas znamená časové zařazení vztažené nikoli k okamžiku promluvy, nýbrž k času jiného děje (zpravidla přísudkového, vyjádřeného verbem finitem) – tzn. lze o něm uvažovat jen tam, kde jsou v nějakém časovém vztahu dva děje. Hodnotami relativního času jsou předčasnost (před tímto hlavním dějem), současnost a následnost. Morfologické vyjádření má relativní čas pouze u přechodníků; přechodníky vyjadřující předčasnost se nazývají minulé, přechodníky vyjadřující současnost se nazývají přítomné, následnost přechodníkem vyjádřit nelze.

Jako sémantický rys (bez formálního morfologického vyjádření) je relativní čas rozlišitelný např. ve vedlejších větách časových nebo obsahových díky vidu, příslovečnému určení času a/nebo spojce. V obsahových větách pak vlastně není význam časových forem absolutního času vztažen k okamžiku promluvy, nýbrž právě k času nadřazeného děje: např. ve vedlejší větě v souvětí *Nevěděl jsem, že to budeš posuzovat ty.* je zjevné, že její děj (ve futuru) následuje po ději věty hlavní, avšak není zřejmé, zda už proběhl před okamžikem promluvy, probíhá okolo tohoto okamžiku, nebo bude probíhat až po něm.

Také **antepréteritum** patří paradigmaticky do soustavy časů absolutních (je vyjadřováno zvláštními finitními tvary), ale významově jde o čas relativní, neboť zařazuje obsah predikátu na časovou osu nikoli vzhledem k okamžiku promluvy, nýbrž vzhledem k času nadřazeného děje. Antepréteritum je dnes v češtině archaické; tvořilo se analyticky z minulého příčestí příslušného slovesa a préteritního finitního tvaru pomocného slovesa (PMČ to popisuje obráceně), např. *byla jsem vzkázala*. Nazývat ho plusquamperfektum, jak se někdy děje, je v češtině, která nemá perfektum, nesystémové.

Bez morfologické realizace, ale s důsledky pro vztah morfologické formy a významu je v češtině opozice **aktuálnost × neaktuálnost děje** (aktuálnost znamená koincidenci s nějakým časovým bodem). Např. prézentní aktivní tvary dokonavých sloves mohou vyjádřit přítomnost, avšak jedině neaktuální (*Letos se to vždycky před koncem zasekne.* neznamená, že k zaseknutí došlo právě v okamžiku promluvy). Tzv. frekventativa neboli slovesa habituálně-iterativní vyjadřují děj uzuální, a to jedině neaktuální (*Jezdívám tam přes Milevsko.* neznamená, že mluvčí právě jede).

3.2.4 Vid

Slovesný vid (aspekt) je morfologická kategorie komplikovanější než ty předešlé – je to totiž kategorie lexikálně-gramatická s problematickou měrou přináležitosti do morfologie. Teoretické uchopení vidu je v českých mluvnicích a jiných odborných pracích velmi neustálené.

Podle ESČ vid vyjadřuje netemporální časovou dimenzi děje. Ve většině pojetí má dvě hodnoty, **dokonavost** (perfektivitu) a **nedokonavost** (imperfektivitu); nedokonavý vid je považován za bezpříznakový. Rozdíl mezi hodnotami se nevyjadřuje tvarotvornými afixy ani pomocnými slovy, tzn. nevyjadřuje se morfologickými prostředky. Vid je kategorie neflektivní, ale má závažné morfologické důsledky, paradigma dokonavého a nedokonavého slovesa vypadají jinak.

Existují slovesa obouvidová (obě hodnoty je schopna vyjádřit táž forma: *jmenovat*, *věnovat*, *svatořečit*, *aplikovat*, *akceptovat*), existuje přinejmenším jedno sloveso, v jehož vidovém zařazení se členové českého jazykového společenství (vášnivě) neshodují (*soustředit se*), neexistuje však bezvidové sloveso ani bezvidový tvar slovesa.

Dokonavá slovesa pojímají děj jako celek, jako událost, jako omezeně trvající, jako završený; slovesa nedokonavá děj uchopují v průběhu, jako proces (ale jelikož je nedokonavost bezpříznaková, umějí vyjádřit i děj jako celek: *Užs jí psal?*).

Dokonavé sloveso nemůže vyjádřit aktuální přítomnost. Svým aktivním prézentním tvarem vyjadřuje 1) budoucnost (že se celek děje naplní po okamžiku promluvy: *až to nakreslíš…*), 2) neaktuální přítomnost (*kdykoli ho potkám…*; *uběhne stovku pod 13 vteřin*), 3) nezařazení do času – gnómičnost (*komu není shůry dáno, v apatyce nekoupí*). Aktivní futurální tvar dokonavé

sloveso netvoří. V indikativu pasíva má dokonavé sloveso zvláštní tvary pro všechny časové hodnoty, ale prézentní tvar (*je uvedena*) ani zde nevyjadřuje aktuálně přítomný děj, nýbrž v přítomnosti platící výsledný stav.

Druhý rozdíl v paradigmatu dokonavého a nedokonavého slovesa se týká neurčitých tvarů a relativního času: dokonavé sloveso tvoří aktivní přechodník pouze minulý/předčasný, zatímco nedokonavé pouze přítomný/současný (s výjimkou slovesa *být*, které tvoří oba).

Další rozdíly mezi dokonavými a nedokonavými slovesy už jsou mimomorfologické: Dokonavé sloveso nelze spojit v infinitivu s fázovým slovesem. Nedokonavé sloveso nelze užít v prézentním tvaru ve vedlejší větě časové se spojkou *až*. Od nedokonavých sloves se nikdy neodvozují rezultativní slovesná adjektiva na *-lý*.

Dokonavá a nedokonavá slovesa často tvoří **vidové dvojice**. Nejobvyklejší je tvoření perfektiv od imperfektiv slovotvorným (prostě vidovým nebo tzv. subsumpčním) prefixem (*psát > napsat*); je však velmi sporné, které takové dvojice se liší jen videm, a nikoli významem, a mohou tedy být považovány za dvojice vidové. Navíc polysémní sloveso může mít v různých významech různý vidový protějšek. Za indikátor vidové dvojice se někdy považuje neexistence sekundárního imperfektiva (**napisovat*). Imperfektiva od perfektiv se tvoří sufixem, a to buď kmenotvorným (*hodit > házet*) , nebo slovotvorným *-v-* (*dát > dávat*). Vidové dvojice „supletivní" (termín je v uvozovkách proto, že tu není užit ve vztahu k flexi) jsou výjimečné: *brát–vzít*, *-kládat–-ložit*. V češtině existují i vidové trojice: okolo perfektiva stojí ve slovotvorné řadě dvě souznačná imperfektiva (*zlatit > pozlatit > pozlacovat*).

Vidové dvojice se vyskytují jen u sloves označujících děje mutační (směřující k výsledku), nikoli např. u sloves stavových apod. Nemutační slovesa jsou tedy buď perfektiva tantum, nebo imperfektiva tantum.

Pod vlivem teorie Fr. Kopečného (1962) se někdy chápe vid jako kategorie tříhodnotová: dokonavost × nedokonavost nenásobená × nedokonavost násobená neaktuální (*dát–dávat–dávávat*).

K pohybu mezi vidy dochází při vyjadřování rozkazu a zákazu: zpravidla proti dokonavosti v kladném imperativu stojí nedokonavost v záporném (*otevři – neotvírej*) – zakazuje se činnost sama, ne její završe-

ní. Záporný imperativ dokonavý (*neotevři*) plní spíš komunikační funkci výstrahy či varování.

Skupina starobylých sloves pohybu rozlišuje v rámci nedokonavého vidu svou formou pohyb jednosměrný/**determinovaný** (lineární, směřující k cíli, např. *letět*) × nejednosměrný/**nedeterminovaný** (*létat*). Vztah mezi nimi se podobá vztahu uvnitř vidové dvojice, např. proti kladnému imperativu determinovanému stojí záporný nedeterminovaný: *jdi – nechoď*. A. V. Isačenko (1960) označuje tato slovesa za předvidová, podle P. Adamce (1999) u nich má vid jiné dvě hodnoty než u jiných sloves, totiž právě jednosměrnost a nejednosměrnost.

3.2.5 Slovesný rod

Slovesný rod (genus verbi) je poměrně komplikovaná kategorie. Jako je vid na pomezí morfologie a lexikologie/slovotvorby, je slovesný rod na pomezí morfologie a syntaxe: svědčí o tom např. skutečnost, že na rod je vázána valence/vazba slovesa. Podle ESČ navíc nejde o kategorii, která je formálně jednoznačně dána jako morfologické paradigma daných slovesných tvarů, nýbrž která je definována podle příslušné lingvistické teorie.

Významem slovesného rodu jsou různé způsoby ztvárnění děje založeného na témže predikátu. Slovesný rod vyjadřuje diatezi – vztah mezi formálněsyntaktickou a větněsémantickou rovinou, tedy mezi větnými členy a sémantickými rolemi (participanty sémantické struktury věty) –, a to subjektovou (vztah mezi subjektem a činitelem děje). Postavení činitele děje (agentu) v subjektu se nazývá **primární subjektová diateze**; v případě **sekundární subjektové diateze** činitel děje v pozici subjektu není: u tranzitivních sloves je v subjektové pozici patiens, u jiných je věta bez podmětu.

Podle toho, zda je děj reprezentován tak, že v subjektové pozici je agens, nebo jinak, se rozlišují dvě hodnoty kategorie slovesného rodu: **aktivum** (= agens v podmětové pozici) a **pasívum**. Vyjadřujeme-li se primárně o činnosti subjektu děje, užíváme aktiva; je-li východiskem našeho pohledu na situaci objekt děje, ten se vysune do komunikačního popředí a použijeme pasíva; volbu mezi oběma hodnotami ovlivňuje složitá souhra faktorů slovosledu, aktuálního členění, kontextu a perspektivizace výpovědi. Bezpříznakové je aktivum, vazba mezi agentem a podmětem je přirozená. Slovesný rod je kategorie flektivní (byť jsou různé názory

na to, v jaké míře). Početná menšina sloves je však schopna vyjádřit jen jednu hodnotu slovesného rodu: např. slovesa *sedět*, *moci*, *růst* vyjadřují vždy rod činný, sloveso *dát se* (s modálním významem, např. *to se nedá vydržet*) vždy rod trpný.

Pasívum však – a to u jiných morfologických kategorií současné češtiny nemá obdoby – může být vyjádřeno dvojí morfologickou formou. Podle ní rozeznáváme pasívum zvratné (reflexívní) a opisné (participiální, s trpným příčestím). Někteří jazykovědci nepovažují zvratné pasívum za pasívum a nazývají ho reflexívní forma slovesná nebo reflexívní deagentiv.

Tvary **zvratného pasíva** jsou jediné složené slovesné tvary, které se netvoří za pomoci pomocného slovesa. Skládají se z volného tvarotvorného morfému *se* a z nějakého (aktivního) tvaru příslušného slovesa. Z gramatik není zcela jasné, z jakého. Běžné jsou bezpochyby tvary 3. os. indikativu (všech časů) i kondicionálu (přítomného i minulého), u performativních sloves se řídce užívají i tvary jiných osob (*vyzýváte se*). Přechodníky zvratného pasíva jsou extrémně neobvyklé, ač jejich užívání nebrání žádné formální ani významové obtíže. Sporná je existence infinitivu zvratného pasíva; podle analogie s *Může být uvedeno číslo orientační?* je však vhodné i ve spojení *Může se uvést i číslo orientační?* rozdělit složený přísudek na *může* a *uvést se*, a infinitiv zvratného pasíva lze tedy pokládat za existující.

Zvratné pasívum implikuje obecně pojatého osobního konatele děje (*Vichře, tady se nevane!* s konatelem neosobním by byla aktualizace), ale nemůže ho vyjádřit explicitně (**Most se od loňska opravuje firmou Metrostav.*). Netvoří se od reflexiv tantum. Tvoření však není omezeno syntaktickými vlastnostmi sloves a užívání nemá obecný slohový příznak.

Sekundární podmětová diateze (**deagentizace**) může znamenat generalizaci agentu (*tohleto se nedělá*), jeho anonymizaci (*nejdřív se pokryla střecha, až pak se nahazovalo*), popř. se místo role agentu ve větě uplatňuje jiná sémantická role (proživatel: *spalo se mi tu krásně*; nositel modální dispozice: *nechce se mi o tom mluvit*; beneficiens: *ztratil se mi deštník*). První dva uvedené typy se za pasívum považují vždy, u ostatních je pasívní chápání spíše neobvyklé.

Složený slovesný tvar vyjadřující **opisné pasívum** se skládá z trpného příčestí (*vyšita*, *obdarováni*) a libovolného tvaru slovesa *být* – jeho tvoření tedy není omezeno jen na některé hodnoty některých kategorií a infinitiv i přechodníky opisného pasíva jsou běžné. Tvary opisného pasíva tvoří zpravidla slovesa tranzitivní (byť ne všechna), méně často jiná předmětová a jen okrajově bezpředmětová; netvoří je reflexiva tantum. Užívání opisného pasíva je příznakem vyššího stylu: kdežto v písemných odborných textech je velmi časté, v běžné spontánní zvukové komunikaci je řídké (výjimkou jsou tvary 3. os. sg. neutra vyjadřující výsledný stav, např. *je vymalováno*, a v Čechách i tvary slovesa *být*). Je-li to pro komunikační záměr účelné, agens může být explicitně vyjádřen formou příslovečného určení: zpravidla substantivem v instrumentále, řidčeji spojením předložky *od* a substantiva v genitivu (*Dva misionáři byli zajati povstaleckou skupinou. Od paní ředitelky byl potrestán důtkou.*).

Tvary opisného pasíva se obvykle pokládají za složené slovesné tvary. M. Komárek (2006: 122–123) sice uvádí několik důvodů, proč je adekvátnější považovat formy opisného pasíva za konstrukce syntaktické a za morfologický prostředek slovesného rodu považovat jen příčestí trpné, avšak se zřetelem k celku slovesného paradigmatu a ke značné synonymii opisného a zvratného pasíva se zdá vhodnější podržet tradiční chápání.

3.2.6 Jmenný rod

Poslední morfologickou kategorií, kterou může v češtině vyjadřovat slovesný tvar, je jmenný rod (podrobněji viz 3.1.1): mužský životný, mužský neživotný, ženský, střední. Jmenný rod vyjadřují právě ty slovesné tvary, které obsahují rodovou koncovku: přechodník minulý i přítomný, příčestí trpné i činné (minulé). Příčestí činné je v řečových komunikátech vždy složkou nějakého složeného slovesného tvaru, příčestí trpné je složkou složeného slovesného tvaru většinou; jmenný rod tedy vyjadřují i všechny složené slovesné tvary, jejichž složkou je příčestí.

Cvičení

1. Vypište z textu všechny slovesné tvary a určete vyjadřované morfologické kategorie:
Dál se nejede; dál už hučí zelená horská říčka v ohybu těsného údolí. Tak, tady jsme jako na dně kapsy, konec, dál není nic. Myslím, že sem byla železnice postavena jen proto, aby vozila fošny z pily a dlouhé, rovné pně spoutané řetězem. (…) Dvakrát za den přijížděl osobní vláček se dvěma vozy, z nichž vylezl hlouček vousáčů s pilami a sekerami, se zelenými klobouky na zrzavých palicích; když odzvonil signál jeho příjezdu, bim bim bim, bim bim bim, vycházelo se na peron, aby se asistovalo velké události dne. (…) večer bude stát před nádražím kočárek s kníratým kočím, jenž bude zádumčivě odhánět konečkem biče mouchy s plece ryšavých koní. (…) Pak přisupí vláček se dvěma vozy, pan přednosta trochu uctivě a trochu důvěrně salutuje tomu velmoži z pily, který si jde sednout do kočárku, mluvě nápadně hlasitě; (…) teď nezbývá než jít do hospody, kde je jeden stůl prostřen bílým ubrusem pro pány z nádraží, z pily a z lesní správy (…).

(Karel Čapek)

2. Rozhodněte, které z následujících slovesných tvarů mají formu kondicionálu minulého a které vyjadřují kontrafaktuální (ireálný) děj:
Potkat Zdenu před deseti lety, vzal bych si ji. Byla bys překvapena, kolik jich tam bylo odvezeno. Kdyby to byli bývali věděli, tak tam vůbec nechodili. Kdybychom si koupili dalekohled, orel mořský by býval v Dívčicích spatřen častěji. Mít o trochu víc místa, s chutí by se protáhl. Kéž bys nebyla bývala vybrána!

3. Rozhodněte, zda jsou v následujících větách podtrženy slovesné tvary v trpném rodě. Pokud ne, pojmenujte prostředek, který je podtržen:
Obchody se zavírají v šest. Marcela a Viktor se hádají, jako by se nenáviděli. Mluvilo se tam hlavně o nedávných teroristických útocích. Zde se přijme prodavačka. Už se holky převlékají? Pět vojáků bylo raněných. Máme vyhráno, protože jsem dostala přidáno! Takový host nebýval vítán.

4. Určete vid, určete význam prézentního tvaru a rozhodněte, zda sloveso vyjadřuje děj násobený, nebo nenásobený:
Přijdeme včas? Barbora Špotáková hází oštěpem. Bratranec nosí červenobílou kšiltovku. Hele, tamhle letí čáp. Až táta odhází sníh, věnuje vám

třeba půl hodiny. Vždy podaruje příbuzenstvo mnoha dary, ale nikdo tomu nevěnuje pozornost. Filip se ihned zorientuje, přeskáče povalené stoličky a vmžiku pootevře všechny tři zásuvky. Hynek jde příští rok do školy, ale při svých čtyřiceti kilogramech se už dnes nevejde do prvňákovské lavice. Dospělí jedinci dorůstají délky patnácti až sedmnácti centimetrů.

Řešení

1. Vypište z textu všechny slovesné tvary a určete vyjadřované morfologické kategorie:
nejede se – 3. os. sg. ind. préz. pas. nedok.
hučí – 3. os. sg. ind. préz. akt. nedok.
jsme – 1. os. pl. ind. préz. akt. nedok.
není – 3. os. sg. ind. préz. akt. nedok.
myslím – 1. os. sg. ind. préz. akt. nedok.
byla postavena – 3. os. sg. f. ind. prét. pas. dok.
vozila by – 3. os. sg. f. kond. přít. akt. nedok.
přijížděl – 3. os. sg. m. i. ind. prét. akt. nedok.
vylezl – 3. os. sg. m. i. ind. prét. akt. dok.
odzvonil – 3. os. sg. m. i. ind. prét. akt. dok.
vycházelo se – 3. os. sg. n. ind. prét. pas. nedok.
asistovalo by se – 3. os. sg. n. kond. přít. pas. nedok.
bude stát – 3. os. sg. ind. fut. akt. nedok.
bude odhánět – 3. os. sg. ind. fut. akt. nedok.
přisupí – 3. os. sg. ind. préz. akt. dok.
salutuje – 3. os. sg. ind. préz. akt. nedok.
jde – 3. os. sg. ind. préz. akt. nedok.
sednout si – inf. akt. dok.
mluvě – přech. přít. sg. m. a. akt. nedok.
nezbývá – 3. os. sg. ind. préz. akt. nedok.
jít – inf. akt. nedok.
je prostřen – 3. os. sg. m. i. ind. préz. pas. dok.

2. Rozhodněte, které z následujících slovesných tvarů mají formu kondicionálu minulého a které vyjadřují kontrafaktuální (ireálný) děj:
kondicionál minulý: byli by bývali věděli, nebyla bys bývala vybrána
kontrafaktuální děj: potkat, vzal bych si, byli by bývali věděli, nechodili, nebyla bys bývala vybrána

3. Rozhodněte, zda jsou v následujících větách podtrženy slovesné tvary v trpném rodě. Pokud ne, pojmenujte prostředek, který je podtržen:
hádají se – reflexivum (resp. reciprocum) tantum; nenáviděli by se – slovesný tvar v činném rodě + zvratné zájmeno ve funkci předmětu s významem recipročním; převlékají se – slovesný tvar v činném rodě + zvratné zájmeno ve funkci předmětu; bylo raněných – sponové sloveso + adjektivum; máme – slovesný tvar v činném rodě; dostala jsem – slo-

vesný tvar v činném rodě; ostatní podtržené tvary jsou slovesnými tvary v trpném rodě

4. Určete vid, určete význam prézentního tvaru a rozhodněte, zda sloveso vyjadřuje děj násobený, nebo nenásobený:
přijdeme – dokonavý, budoucí, nenásobený; hází – nedokonavý, aktuální přítomný nenásobený/neaktuální přítomný násobený; nosí – nedok., neakt. přít., nás.; letí – nedok., akt. přít., nenás.; odhází – dok., bud., nás. (distributivní); věnuje – dok., bud., nenás.; podaruje – dok., neakt. přít., nás. (distr.); nevěnuje – spíše nedok., neakt. přít., nenás./nás.; zorientuje se – dok., min./fiktivní, nenás.; přeskáče – dok., min./fikt., nás. (distr.); pootevře – dok., min./fikt., nenás.; jde – nedok., plánovaný bud., nenás.; nevejde se – dok., neakt. přít., nenás.; dorůstají – nedok., všeobecně platný, nenás.

4. Slovní druhy

Problematika slovních druhů se nachází na pomezí morfologie a lexikologie; pro funkční tvarosloví je slovnědruhová klasifikace nutným východiskem. Rozlišování druhů slov má v evropské lingvistice tisíciletou a u nás půltisíciletou tradici, avšak proměňuje se zařazení některých slov, chápání podstaty některých slovních druhů a také jejich počet – ten se v české lingvistice ustálil na deseti: substantiva, adjektiva, zájmena, číslovky, slovesa, příslovce, předložky, spojky, částice a citoslovce. (Dáváme zde přednost domácím termínům s výjimkou dvouslovných, od nichž nelze tvořit odvozeniny.)

Tradičně se slovní druhy vydělují podle tří kritérií: podle obecného významu, podle syntaktických funkcí a syntaktických vlastností a podle vlastností morfologických.

4.1 Sémantické kritérium

Substantivy pojmenováváme substance (osoby, zvířata, věci, ...), tj. samostatné jevy – představy, které mohou být nositeli příznaků. Adjektivy pojmenováváme vlastnosti substancí, tj. jejich příznaky neurčované podle času. Slovesy pojmenováváme děje, tj. příznaky určované podle času. Příslovci vyjadřujeme okolnosti, stupně a způsoby vlastností, dějů a jiných okolností, stupňů a způsobů, tj. příznaky příznaků.

Zájmeny nepojmenováváme, nýbrž jen naznačujeme substanci nebo vlastnost, a to vzhledem k situaci a kontextu (deikticky). Číslovkami označujeme substanci, vlastnost nebo vztah významu číselného, množstevního. Citoslovci vyjadřujeme citové stavy, interakci zaměřenou na

adresáta projevu nebo pohyb (pojmenováváme ho zpravidla nápodobou); citoslovce pojímají situaci globálně, bez jejího rozčleňování na substance, vlastnosti aj.

Spojky a předložky jsou pomocná slova vyjadřující vzájemné vztahy představ; v případě předložek jde vždy o vztah, na jehož (alespoň) jedné straně je substance. Částicemi vyjadřujeme svůj vztah či postoj k některé složce komunikace. Tyto tři slovní druhy se obvykle označují jako **neplnovýznamové** (synsémantické). Neplnovýznamovost pochopitelně neznamená nevýznamovost, až na výjimky (např. částici *teda* užívanou některými mluvčími jako tzv. vycpávkové slovo) výrazy patřící k těmto slovním druhům nějaký význam mají. Běžně se neplnovýznamovost vykládá tak, že daná slova nabývají významu až v kontextu; to však není přesné: jednak jde spíš o to, že se tato slova nedají použít jinak než v kontextu, jednak lze mnohým zástupcům těchto slovních druhů připsat zřetelný význam bez ohledu na kontext (např. spojka *avšak* sama o sobě zřetelně vyjadřuje rozpor, předložka *zpoza* lokální východisko apod.). Neplnovýznamovost je tak vhodnější pojímat negativně (v souladu s termínem samým): neplnovýznamová slova neoznačují ani komplexní situaci (jako citoslovce), ani složky skutečnosti (substance a příznaky). Jako kritéria plnovýznamovosti lexému bývají uváděny schopnost být rématem výpovědi, negovatelnost a schopnost tvořit nebo zodpovídat doplňovací otázku.

Jak je vidět, na základě sémantického kritéria je obtížné odlišit od sebe předložky a spojky, potíže mohou být i s vymezením číslovek, s odlišením modálních a stavových sloves od modálních a stavových predikativ aj. Zvláštní je i skutečnost, že zatímco slova deikticky označující substance a vlastnosti vydělujeme jako zvláštní slovní druh, slova deikticky označující okolnosti ponecháváme mezi příslovci.

4.2 Syntaktické kritérium

Substantiva mohou plnit různé větněčlenské funkce, běžně bývají mj. podmětem a předmětem; rozvíjejí se přívlastkem. Adjektiva plní ve větě takové funkce, v nichž jsou s nějakým substantivem spojena vztahem kongruence: zejména jde o funkce shodného přívlastku a jmenné části přísudku. Slovesa typicky plní přísudkovou funkci. Příslovce bývají zpravidla příslovečným určením. Citoslovce se do věty zapojují jen velmi zřídka, obvykle tvoří celou výpověď (větný ekvivalent).

Předložky jsou vždy součástí některého větného členu (nejčastěji asi příslovečného určení) spolu se substantivem nebo zájmenem, před kterým stojí. Spojky v nějakém syntaktickém vztahu spojují věty nebo výrazy a samy přitom větnými členy nejsou. Částice se na větněčlenské výstavbě nepodílejí, do syntaktických vztahů nevstupují; některé mohou (spolu)určovat druh výpovědi.

Zájmena a číslovky se po syntaktické stránce chovají stejně jako substantiva, adjektiva a příslovce (jen substantivní zájmena není běžné rozvíjet shodným přívlastkem), tj. různé jejich typy se chovají různě – podle syntaktického kritéria je tedy vyčlenit nelze.

4.3 Morfologické kritérium

Slovesa se časují (jsou schopna vyjadřovat mj. kategorii času). Substantiva se skloňují (jsou schopna vyjadřovat kategorii pádu) a jmenný rod je u nich kategorií neflektivní. Adjektiva, většina zájmen a většina číslovek vyjadřují všechny jmenné kategorie (pád, číslo a jmenný rod) jakožto flektivní. Mezi těmito čtyřmi slovními druhy, souhrnně označovanými **jména**, existují i rozdíly formálněmorfologické (tzn. v příslušnosti k deklinačním typům), ale jsou spíš statistické než principiální: některá substantiva, zájmena i číslovky se skloňují podle adjektivní deklinace, některé číslovky podle substantivní deklinace apod.

O ostatních slovních druzích se z morfologického hlediska dá říci jen to, že jsou neohebné, tzn. nevyjadřují morfologické kategorie, nemají paradigmata.

Pokud bychom na českou slovní zásobu aplikovali všechna tři kritéria bez stanovení jejich hierarchie, dobrali bychom se slovnědruhové klasifikace odlišné od tradiční: složitější. Výsledkem by bylo nejen osamostatnění predikativ, nýbrž i rozdělení zájmen a číslovek na několik slovních druhů (substantivní zájmena by byla oddělena od adjektivních atp.).

4.4 Slovnědruhová teorie M. Komárka

V návaznosti na onomaziologickou teorii Miloše Dokulila (srov. např. Dokulil 1997: 165) vypracoval Miroslav Komárek (2006) teorii slovních

druhů, která je pevně ukotvena v strukturalistickém přístupu, avšak vyhovuje i pojetí kognitivnělingvistickému. Vyšel od toho, že se tradičnímu třídění slovních druhů právem vytýká nejednotnost kritérií; morfologické vyloučil, neboť je nejméně použitelné a závisí na syntaktické funkci slova jakožto příslušníka slovního druhu (ale na druhé straně platí, že ve flektivním jazyce je morfologická forma nejvýraznějším znakem příslušnosti slova k ohebnému slovnímu druhu). Sémantické a syntaktické kritérium se podařilo spojit vjedno pomocí rozpracování Kuryłowiczova pojmu **primární syntaktické funkce** slovního druhu: slova mají svou primární (základní) syntaktickou funkci dánu svým obecným lexikálním významem. Jazyk přitom rozeznává čtyři základní významové kategorie: substanci, vlastnost, děj a okolnost; substantiva, adjektiva, slovesa a příslovce jsou proto slovními druhy základními.

> Proces poznání je svou povahou analytický. Člověk (…) vnímá objekty (tj. osoby, věci atd.), které se vyznačují určitými vlastnostmi nebo jsou nositeli určitých dějů, a vnímá bezprostřední situaci, do níž jsou věci nebo děje zařazeny jako do rámce. Proces poznání se tak jeví jako abstrahování vlastností nebo dějů, chápaných jakožto příznaky, od jejich nositelů – objektů (substancí), a jako vyčleňování okolností různého druhu z celkové komplexní situace. V souhlase s tím pak jazyk rozlišuje u slov autosémantických (…) slova, jejichž obsah je pojat jako příznak (…), jako substance (…) a jako okolnost (…). Ve stavbě věty se uplatňují tytéž gnozeologické principy (…). Existuje tedy jakýsi přirozený vztah mezi syntaktickými funkcemi a tím, co můžeme označit jako nejobecnější význam slovního druhu. Důležité je, že tento vztah je právě mezi významem slovního druhu a jeho primární syntaktickou funkcí: lze říci, že v primární funkci je slovní druh nejvíce sám sebou. (…) význam slovního druhu je při plnění sekundární funkce posunut, je zabarven sémantikou slovního druhu, který tuto funkci má jako primární.
>
> (Komárek 2006: 19–20)

Hranice mezi slovními druhy jsou neostré, tak jako je neostrá hranice mezi tvořením tvaru pro neprimární funkci a tvořením slova. Jednou možností, jak je zpřesnit, je sečíst vlastnosti jednoho a vlastnosti druhého slovního druhu u problematického prostředku a přiřadit jej k tomu, jehož vlastností má víc; druhou možností je rozhodnout se podle vlastnosti kognitivně nejvýraznější, centrální (zpravidla morfologické).

V MČ 2 je Komárkova teorie slovních druhů rozpracována tak, že primární funkce se chápe jako soulad mezi **významovou bází** slova (stá-

lým lexikálněsémantickým základem, odpovídajícím některé ze čtyř výše uvedených základních významových kategorií) a **funkčním příznakem** slova/slovního tvaru (jeho větněčlenskou funkcí v aktuální výpovědi). Základem soustavy slovních druhů jsou významové báze základních slovních druhů S, A, V, C (substantivum, adjektivum, verbum, cirkumstantivum); a v komunikaci je vždy slovo/slovní tvar užit/o v nějaké syntaktické funkci (s, a, v, c). Např. ve výpovědi *Ondřej odešel do školy* je substantivum *Ondřej* užito v primární funkci substantiva, totiž ve funkci podmětu (S^S), sloveso *odešel* v primární funkci slovesa, totiž ve funkci přísudku (V^V), a substantivum *škola* v sekundární funkci příslovečného určení, která se primárně vyjadřuje příslovcem (S^C).

Deiktická slova a slova číselného významu se chápou jako slovní druhy nástavbové. Jejich významová báze tedy sice odpovídá kategorizaci světa na substance, vlastnosti, děje a okolnosti, ale je modifikována prvkem deiktičnosti (D) nebo číselnosti (Q), případně oběma: např. výraz *někdo* má významovou bázi D/S, výraz *třetí* Q/A a výraz *kolikrát* Q/D/C.

Přesun do sekundární funkce je v MČ 2 nazýván slovnědruhová transpozice gramatická (identita lexému se nemění, mění se jen jeho gramatická funkce), přesun do jiné významové báze slovnědruhová transpozice slovotvorná (mění se identita lexému), srov. onomaziologické kategorie transpozice, modifikace a mutace. Slovotvornými transpozicemi jsou např. substantivizace adjektiva, adverbializace substantiva, prepozicionalizace slovesa apod.

Cvičení

1. František Čermák v knize Syntagmatika a paradigmatika českého slova předkládá „funkční třídění pojmenování“, v němž jednotlivé funkční třídy v zásadě odpovídají tradičně vymezovaným slovním druhům. Přiřaďte Čermákovy termíny k obvyklým názvům slovních druhů:
adverbální kvalifikátory
pragmatické operátory
nominální designátory
propoziční relátory
substituty a deiktika
predikační designátory
adnominální relátory
adnominální kvalifikátory
propoziční designátory
kvantifikátory

2. Rozhodněte, ke kterým slovním druhům mohou patřit následující formy, a rozlište, zda jde o homonymii (popř. transpozici) slovnědruhovou, nebo o homonymii lexikální:
KOLEM, ŽIVO, VESEL, VLIVEM, ANI, ŽENA, HNÁT, PROSTŘEDNICTVÍM, HOŘE, SE, VEDOUCÍ, TO, LOV, NA, NAPROTI, JÍ, TŘI, VIDA, HOUBY, JAKKOLI

3. Určete slovní druh tučně vytištěných slov:
Copak se tu **večer** dělo? Ke startu připravit, pozor, **teď**! Oplatil jim to **desateronásobně**. **Že** vám není **hanba**! Některé naše **studující** podávají **vynikající** studijní výkony. **Poslyšte**, musíte **to** získat **ber kde ber**. **Čtvrtinu** je **zapotřebí** dokončit **už navečer**. **Všichni vrátní** byli **kupodivu blond**. **To** si **skutečně** nevzpomínám. **V oblasti** zasažené **dřívějším** zemětřesením došlo **následkem** sesuvu půdy k **dalšímu** neštěstí.

4. Určete významovou bázi a funkční příznak tučně vytištěných slov:
Když jaké knihy **míti budete**, neobtěžujte si je zatím dáti k Laierovům neb do **semináře** Pelikánovi, však oni nám to dodají, než si to některak spravíme. Ač to spojení s Prahou vždy **nebezpečnějším** se stává, neboť dnes přijel panský kočí, který nám naštěstí nic nevezl, jemuž ale několik chlapů naň před Prahou **vyšedších** koš s **věcmi násilně** vzali. Jako by se dost zdravého, silného, polím a hospodářství, má-li se obojí zvelebit

a tak úrodnost půdy zlepšit, nanejvýše potřebného, a jemu odňatého lidu v Praze a jinde nenacházelo, kteří by namísto **vartování** z některých vrat o **bezpečnost** lidu na **silnicích** pečovati mohli, neboť se to **zle** dle každochvilních zpráv stále vzmáhá. Štěstí pro nás, že nám nepřinášel knihy, ježto jsme si objednali a které asi sto neb dvě sta státi budou. **Byli bychom uvítáni bývali**.

S **radostí** se čtou Vaše noviny, kéž byste jen redakcí Včely jinému svěřiti mohl, abyste tím více dbáti mohl o zlepšení a **zdokonalení** jich.

(Fr. Mudra K. Havlíčkovi 15. 11. 1846)

Řešení

1. František Čermák v knize Syntagmatika a paradigmatika českého slova předkládá „funkční třídění pojmenování“, v němž jednotlivé funkční třídy v zásadě odpovídají tradičně vymezovaným slovním druhům. Přiřaďte Čermákovy termíny k obvyklým názvům slovních druhů:
adverbální kvalifikátory – příslovce
pragmatické operátory – částice
nominální designátory – substantiva
propoziční relátory – spojky
substituty a deiktika – zájmena
predikační designátory – slovesa
adnominální relátory – předložky
adnominální kvalifikátory – adjektiva
propoziční designátory – citoslovce
kvantifikátory – číslovky

2. Rozhodněte, ke kterým slovním druhům mohou patřit následující formy, a rozlište, zda jde o homonymii (popř. transpozici) slovnědruhovou, nebo o homonymii lexikální:
KOLEM: substantivum + příslovce + předložka
ŽIVO: adjektivum + příslovce (predikativum) + substantivum (proprium)
VESEL: adjektivum + sloveso (část, celý tvar by byl VESEL SE); substantivum
VLIVEM: substantivum + předložka
ANI: spojka + částice; substantivum (hypokoristikon); zájmeno (archaické)
ŽENA: substantivum; sloveso
HNÁT: substantivum; sloveso
PROSTŘEDNICTVÍM: substantivum + předložka
HOŘE: substantivum; sloveso
SE: předložka; deiktické slovo/zájmeno (+ volný morfém)
VEDOUCÍ: adjektivum + substantivum
TO: deiktické slovo/zájmeno + částice
LOV: substantivum + sloveso
NA: citoslovce; předložka
NAPROTI: příslovce + předložka
JÍ: sloveso; deiktické slovo/zájmeno
TŘI: číslovka; sloveso
VIDA: sloveso + citoslovce

HOUBY: substantivum + citoslovce + částice
JAKKOLI: deiktické slovo/zájmenné příslovce + spojka

3. Určete slovní druh tučně vytištěných slov:
copak – deiktické slovo/zájmeno, **večer** – příslovce, **teď** – citoslovce, **desateronásobně** – číslovka, **že** – částice, **hanba** – příslovce (predikativum), **studující** – substantivum, **vynikající** – adjektivum, **poslyšte** – citoslovce, **to** – deiktické slovo/zájmeno, **ber kde ber** – příslovce, **čtvrtinu** – číslovka, **zapotřebí** – příslovce (predikativum), **už** – částice, **navečer** – příslovce, **všichni** – deiktické slovo/zájmeno, **vrátní** – substantivum, **kupodivu** – částice, **blond** – adjektivum, **to** – částice, **skutečně** – částice, **v** – předložka, **oblasti** – substantivum, **dřívějším** – adjektivum, **následkem** – předložka, **dalšímu** – adjektivum

4. Určete významovou bázi a funkční příznak tučně vytištěných slov:
míti budete – V^V
semináře – S^C
nebezpečnějším – A^V
vyšedších – A^A
věcmi – S^A
násilně – C^C
vartování – S^C
bezpečnost – S^S
silnicích – S^A
zle – C^C
byli bychom uvítáni bývali – V^V
radostí – S^C
zdokonalení – S^S

4.5 Neohebné slovní druhy

4.5.1 Předložky

Předložky (prepozice) jsou neohebná slova, která netvoří větný člen sama o sobě, nýbrž teprve ve spojení se syntaktickým substantivem (substantivem nebo jiným slovem, které se po stránce syntaktické chová jako substantivum), které stojí za nimi. Předložka se pojí vždy s některým pádem onoho substantiva. Spolu s tímto pádem vyjadřuje vztah onoho substantiva k jinému výrazu ve větě, zpravidla k jeho výrazu řídícímu.

Rozeznáváme dva druhy předložek: primární a sekundární. **Primární předložky** jsou slova, která jsou primárně předložkou. Nemohou být jiným slovním druhem. Většina forem, které řadíme mezi primární předložky, může být za jiných okolností předponami. Některé primární předložky se pojí se dvěma, výjimečně i třemi pády (*vzniknout za krále Karla IV.*, *schovat se za krále*, *být schován za králem*). Primární jsou následující předložky (Kroupová 1974: 268):

bez, *do*, *k*, *na*, *nad*, *o*, *ob*, *od*, *po*, *pod*, *pro*, *před*, *přes*, *při*, *s*, *u*, *v*, *z*, *za*

Jak je vidět, primární předložky jsou velmi krátké: jednoslabičné, nebo dokonce neslabičné. Končí-li se souhláskou, mají vedle základní varianty i variantu vokalizovanou (*přese*, *se*, *ke/ku*), tzn. o slabiku delší. Jednoslabičné a dvouslabičné primární předložky jsou přízvučné a výraz, který po nich následuje, přízvuk ztrácí.

Sekundární předložky jsou slova, která primárně patří/patřila k jinému slovnímu druhu a předložkami se stala až sekundárně. Sekundární předložky mohly vzniknout z příslovcí (*uvnitř*), sloves (*vyjma*) nebo substantiv (*díky*, *pomocí*). Zpravidla se pojí jen s jedním pádem. Přízvuk následujícího slova na sebe nestrhávají. Mnohé sekundární předložky jsou víceslovné: např. *vzhledem k*, *na základě*, *na rozdíl od*, *nehledě na*.

Zatímco primárních předložek je zhruba dvacet (většina z nich však patří k nejfrekventovanějším slovům v jazyce) a tvoří uzavřenou množinu, sekundárních předložek je několik set a vyvíjejí se stále. Primární předložky bývají polysémní, kdežto sekundární významově specializované.

O tom, že výraz je sekundární předložkou, a ne původním substantivem, může svědčit a) jeho nahraditelnost jinou předložkou, b) dekon-

kretizace nebo ztráta původního významu, c) nemožnost rozvít ho přívlastkem, d) neschopnost odpovědět na doplňovací otázku samostatně, bez následujícího substantiva. Prepozicionalizace je však proces, který může nebýt ukončen (výraz tedy může být jen spíše předložkou).

4.5.2 Spojky

Spojky (konjunkce) patří k nejméně početným slovním druhům, zato však mívají vysokou frekvenci. Jde o v zásadě uzavřenou třídu výrazů, které v určitém syntaktickém i významovém vztahu spojují slova, části vět nebo věty a nejsou přitom větnými členy. (Schopnost spojovat věty mají i vztažná zájmena a zájmenná příslovce, ale ta větnými členy jsou.) Spojky mají abstraktní, vztahový význam.

Podle formálněsyntaktického vztahu, jehož jsou vyjadřovacím prostředkem, rozlišujeme spojky souřadicí a podřadicí. **Souřadicí spojky** spojují v souřadném vztahu věty hlavní, nebo věty vedlejší téhož druhu závislé na tomtéž výrazu, nebo složky několikanásobného větného členu: např. *a*, *anebo*, *avšak*, *tudíž*. Spojované části textu nemusejí být součástí jednoho větného celku, mohou být odděleny i koncovým znaménkem (nebo v mluveném projevu koncovou intonací). Souřadicí spojky stojí vždy mezi spojovanými částmi textu; spojky *však*, *totiž* a *ale* mohou být posunuty dovnitř druhé ze spojovaných vět. Spojky souřadicí dále dělíme podle vyjadřovaného sémantického vztahu (slučování, odporování, vztah příčiny a následku, …). **Podřadicí spojky** zpravidla připojují závislou větu k její větě řídící, popř. k jejímu řídícímu výrazu: *že*, *pokud*, *poněvadž*, *aby*, *ačkoli*, *jakmile*. Stojí vždy na počátku závislé věty, a to bez ohledu na to, zda tato věta následuje po větě řídící, nebo ji předchází. Přípustkové a příčinné spojky mohou spojovat i složky několikanásobného větného členu (*výhodné, byť zřídkakdy užívané řešení*). Srovnávací podřadicí spojky *jako* a *než* mohou připojovat závislý větný člen k jeho řídícímu větnému členu (*bílý jako stěna*). Podřadicí spojky v zásadě dělíme na okolnostní (časové, účelové, …) a obsahové (např. *zda*, *že*).

Některé spojky jsou víceslovné: např. souřadicí *a tak* nebo podřadicí *i když*. Někdy jsou za složené spojky považována spojení jako *bez ohledu na to, že*; podle Occamovy břitvy je však vhodnější pojímat je jako spojení sekundární předložky, zájmena a spojky. Mnohé souřadicí spojky jsou rozštěpené (vícedílné), tzn. jejich první část stojí před prvním spojo-

vaným výrazem (větou), popř. uvnitř této věty, a druhá před druhým/druhou: *ani – ani*, *jednak – jednak*, *sice – ale*, *nejen – nýbrž i*, *ať už – nebo*.

4.5.3 Částice

Částice (partikule) jsou neohebná slova, která se neúčastní stavby věty: nejsou větnými členy (což lze ověřit tím, že se na ně nelze rozumně zeptat doplňovací otázkou) ani jejich součástmi. Užívají se uvnitř výpovědi (často na jejím začátku, běžně uprostřed, jen výjimečně na konci) a tuto výpověď zabarvují nějakým typem postoje mluvčího. Plní tedy komunikační, pragmatické funkce. Při jejich neohebnosti, nesyntaktičnosti a neplnovýznamovosti je obtížné najít vhodná kritéria pro klasifikaci částic a jejich konsensuální klasifikace dosud nebyla vytvořena. Částice lze dělit např. na:

a) modální jistotní – udávají míru jistoty mluvčího o platnosti obsahu výpovědi, vztahují se k celé výpovědi jako nadřazená propozice: *snad*, *nejspíš*, *dozajista* atp.;
b) modální voluntativní – vyjadřují zájem mluvčího na uskutečnění obsahu výpovědi, vztahují se k celé výpovědi jako nadřazená propozice: *nevyhnutelně*, *rozhodně* atp.;
c) evaluativní – hodnotí obsah výpovědi, vztahují se k celé výpovědi jako nadřazená propozice: *samozřejmě*, *naštěstí* atp.;
d) přací – signalizují, že výpověď, na jejímž začátku stojí, je tzv. věta přací: *nechť*, *kéž* atp.;
e) tázací – signalizují, že výpověď, na jejímž začátku stojí, je zjišťovací otázka: *copak*, *jestlipak* atp.;
f) vytýkací – zdůrazňují výraz, před nímž stojí, vytýkají ho z celku: *jedině*, *zejména*, *také*, *již* atp.;
g) modifikační – spoluvytvářejí komunikační funkci výpovědi: *ale*, *vlastně*, *prostě* atp.;
h) strukturační – komentují organizaci textu: *předně*, *zatřetí*, *například* atp.;
i) negační – vyjadřují členský zápor: *nikoli* atp.

4.5.4 Citoslovce

Citoslovce (interjekce) jsou plnovýznamový, ale nepojmový slovní druh, pojmenovávající celou situaci globálně, nerozčleněně. Jde o výrazy, které se zpravidla neúčastní stavby věty a tvoří samy o sobě celou výpověď; protože však jádrem situace bývá děj, některá citoslovce mohou plnit

funkci přísudku; některá na sebe mohou vázat další členy (*Vida ho!*). Citoslovce jsou neohebná, ale výše uvedená funkční blízkost slovesům vede k tomu, že některá citoslovce využívají osobních koncovek, popřípadě i reflexivity: *nate*, *heleme se*.

V mluvené komunikaci hraničí citoslovce s parajazykem (za citoslovce pokládáme jen zvuky artikulované), v písemné je cokoli zapsaného písmem jazykový prostředek. Mnohá citoslovce se vyznačují příznakovou fonologickou strukturou: neobvyklými hláskami (*pst* – slabikotvorné *s*; *vrrr* – dlouhé *r*; *ó*), neobvyklými kombinacemi hlásek (*mňau*), nepodléháním plošným hláskovým změnám (*bú*), reduplikací či řetězením (*budliky budliky*, *ajajajajaj*), paralelní stavbou (*bim bam*, *cupy dupy*), rytmičností (*řízy říz*, *ťuky ťuk*). Příznakové fonologické struktuře odpovídá i příznakový a ne vždy ustálený pravopis (*frr/frrr/frrrr*, *kikiriki/kykyryký*).

V písemné komunikaci, která je záznamem komunikace zvukové nebo je jako zvuková stylizována, se citoslovcí užívá častěji než v komunikaci zvukové i písemné.

Rozeznáváme tři typy citoslovcí:

a) dějová (většinou zvukomalebná) – vyjadřují pohyb, a to zpravidla tím, že napodobují jeho zvuk (typicky se užívají v komunikaci s dětmi): *bú*, *prásk*, *hopla*, *tanyny tanyny* atp.;
b) stavová (většinou emocionální) – vyjadřují duševní stavy (pocity), řídčeji stavy tělesné: *jejda*, *hurá*, *sakryš*, *propánička*, *au*, *brr* atp.;
c) interakční – obracejí se k adresátovi; navazují s ním kontakt, slouží jako povely, reagují na jeho činnost (typicky se užívají v běžně mluvené řeči): *hele*, *nazdar*, *tumáš*, *mulisy mulisy*, *prr*, *ano*, *tyjo* atp.

4.5.5 Příslovce

Příslovce (adverbia) jsou stejně jako jména a slovesa slovy plnovýznamovými a stejně jako jména a slovesa jsou větnými členy, patří tedy mezi základní slovní druhy. Avšak na rozdíl od jmen a sloves se neohýbají, tzn. nevyjadřují žádné morfologické kategorie. Podle toho, kterým větným členem zpravidla bývají, rozlišujeme dvě základní skupiny příslovcí:

a) Adverbia, jejichž primární funkcí je být součástí přísudku, se nazývají **predikativa** (neboli příslovce stavová). Vyjadřují buď stav nějakého prostředí či jedince (*oblačno*, *hlučno*; *nevolno*, *teskno*), nebo modální hodnocení nějakého děje (*nutno*, *zapotřebí*, *nelze*; *nabíledni*). První sku-

pina – **predikativa stavová** – bývá jmennou částí přísudku v bezpodmětých větách (případný nositel stavu může být vyjádřen dativem: *Je (mi) teplo.*). **Modální predikativa** bývají jmennou částí přísudku (případně celým přísudkem: *(ne)lze*) ve větách dvojčlenných, v nichž je podmětová část vyjádřena infinitivem nebo vedlejší větou (*Nelze odolat. Bylo by záhodno, abychom se tomu věnovali i nadále.*); predikativa tu vyjadřují modální hodnocení děje vyjádřeného v podmětu, a to buď možnostní (*možno*), nebo nutnostní (*třeba*), nebo jistotní (*nabíledni*).

b) Adverbia, která bývají obvykle ve větě příslovečným určením, se někdy nazývají **cirkumstantiva**. Rozvíjejí slovesa, adjektiva nebo jiná adverbia a označují příznaky příznaků, tzn. okolnosti dějů, vlastností a jiných okolností. Přesněji řečeno označují nejen okolnosti (okolnost je něco, co skutečnost doprovází, způsobuje, podmiňuje apod., tedy něco, co je vůči této skutečnosti vnější), nýbrž i míru/stupeň a způsob/vlastnost: např. způsobová deadjektivní příslovce (nejpočetnější skupina adverbií, např. *hladce*) typicky označují vlastnost děje.

Většina cirkumstantiv okolnost pojmenovává (podobně jako např. adjektiva pojmenovávají vlastnost), avšak některá k ní pouze odkazují (podobně jako např. zájmena *jaký* nebo *takový* odkazují k nějaké vlastnosti, ale nepojmenovávají ji: neříkají, o kterou vlastnost jde). Příslovce, která okolnost pojmenovávají, nemají svůj specifický název. Příslovce, která okolnost jen naznačují či k okolnosti odkazují, nazýváme **příslovce zájmenná**. Od zájmen se zájmenná příslovce liší tím, že se neohýbají (nevyjadřují morfologické kategorie).

Podle druhu okolnosti, který vyjadřují, rozlišujeme příslovce:

a) místa: např. *doma*, *zprava*, *vysoko*; zájmenná: *zde*, *kudy*, *někam*, *odevšad*;
b) času: např. *včera*, *brzy*, *odjakživa*, *stále*, *často*; zájmenná: *dokdy*, *nikdy*, *navždy*;
c) způsobu: např. *překrásně*, *nakrátko*, *humpolácky*; zájmenná: *tak*, *nějak*;
d) míry: např. *velmi*, *trošku*;
e) příčiny: např. *úmyslně*; zájmenná: *proč*, *proto*;
f) účelu: např. *pracovně*; zájmenná: *proč*, *proto*;
g) podmínky: např. *bezpodmínečně*;
h) přípustky: např. *chtě nechtě*;
i) zřetele: např. *strukturně*, *povahově*.

Příslovce se tvoří: a) ustrnutím tvaru substantiva (*honem*), b) ustrnutím spojení předložky se jménem (*zvečera*, *postaru*), c) ze sloves (*mlčky*,

obkročmo), d) z adjektiv (takových příslovcí je nejvíce). Z adjektiv se příslovce odvozují příponou *-y* (*hezky*, *estonsky*), *-o* (*často*, *dávno*) nebo *-e/-ě* (*nápadně*, *bujaře*). Od některých adjektiv se tvoří příslovce na *-e/-ě* i na *-o*; v takovém případě obvykle platí jedna z následujících možností: 1) příslovce na *-e/-ě* je cirkumstantivum, kdežto na *-o* predikativum (*jasně* vs. *jasno*, *smutně* vs. *smutno*); 2) příslovce na *-e/-ě* vyjadřuje vlastnost (způsob, popř. míru), kdežto příslovce na *-o* vyjadřuje konkrétní okolnost (místo nebo čas) (*vysoce* vs. *vysoko*, *dlouze* vs. *dlouho*).

Některá příslovce se stupňují (k významu stupňování viz 4.6.2). Jde výraznou většinou o taková příslovce, která byla utvořena odvozováním ze stupňovatelných adjektiv. Druhý stupeň příslovcí se tvoří příponami *-eji/-ěji* nebo *-e/-0*. Pokud existují příslovce odvozená od téhož adjektiva příponou *-e/-ě* i příponou *-o*, rozdíl mezi nimi se při stupňování neutralizuje.

Cvičení

1. Podtrhněte předložky:
Chodník vede napříč zahradou. Jsem úplně mimo. Navzdory těžkým podmínkám zvítězili. To je postačující důvod k odmítnutí návrhu, nehledě na další nevýhody. Zítra bude oblačno až zataženo, teploty blízko nuly. Úderem osmé se hala zaplnila. Slovotvorba se zde pěstuje v rámci morfologie a v jejím rámci je považována za subdisciplínu. Ocitáme se na prahu volebního roku. Na prahu verandy se vyhřívala ještěrka. Zásluhou inženýra Vokurky jsme situaci zvládli. Zásluhou jednotlivých členů komise o zdárný průběh auditu se budeme zabývat později. V souladu s krajinným okolím nacházíme hlavní přednost navrhovaného architektonického řešení. V souladu s opatřením děkana č. 7/2011 vypisujeme výběrové řízení. Jejím prostřednictvím jsme navázali spojení. S textem jsem se seznámil prostřednictvím českého překladu. Žádost podává Univerzita Karlova ve spolupráci s Akademií věd ČR. Připravte se, že začneme, a to prvním říjnem počínaje. Opatření je vydáno v návaznosti na Studijní a zkušební řád UK v Praze. Největší výhodu projektu vidím v návaznosti na předchozí výsledky řešitelů. Všichni včetně Klárky nakonec hlasovali pro. Co do bezpečnosti hodnotím Prokopův návrh jako nejlepší.

2. Vypište z textu konektivní prostředky: a) deiktická slova (zájmena a zájmenná příslovce) se spojovací funkcí, b) souřadicí spojky a c) podřadicí spojky; u spojek určete význam:
Kovanda se tedy poptával a tu slyšel, že u Cimburů v Semicích mají doma syna. Vrátil se z vojny po sedmi letech a mohl si zazpívat stejně jako ostatní vojáci, kteří se vrátili z bojišť v Uhrách a Itálii: „Sedm let jsem u vás sloužil, a nic jste mi nedali…“ (…)

Kovanda tedy vzkázal do Semic a Cimburovic odpověděli, že by šel jejich voják, když by to bylo do dobrého a stálého místa, ale že na to nečeká, že má doma svůj chléb a lože.

Kovanda zase vzkázal – chce-li, aby přišel, že bude jako jejich – za stolem že bude sedět u hospodáře a že ho chtějí mít – bude-li hodný – jako svého.

„Tak, chlapče, vítáme tě k nám pod střechu,“ potřásal už příští neděli hradišťský starosta ruku svému nastávajícímu čeledínovi – a jakpak se jmenuješ?“

„Po otci Jan mi říkají.“

„Tak máš ještě bratra,“ hned uhodl sedlák, protože věděl, že se dává prvnímu synu jméno po kmotru, druhému po otci, třetímu po dědovi

a ty ostatní děti že si jména na svět nosí – že dostávají totiž jméno, jaké v kalendáři v den jejich narození anebo v nejbližších dnech. (…)

„Umíš sekat travnou a obilnou kosou?“ optal se nahlas, ale proto jen, že bylo zvykem podrobit každého čeledína takovému křížovému ohni oddávna řadou už ustálených otázek. Cimburovi je doma tatíček všecky napřed řekli – doslova mu pověděli, nač se ho bude Kovanda ptáti i co má odpovědět, aby slušnost byla zachována.

„Umím sekat nejen travnou i obilnou kosou – ale umím ji na kosiště nasadit, a když ji v seči ztupím, na babce ji naklepat umím,“ odpověděl Cimbura proto rozvážně, jak se slušelo a patřilo.

„Umíš brázdu vyorat?“

„Umím vyorat rovnou a dlouhou, nemusím se již zpět za pluh ani ohlédnout, a přece neposkvrním pole smouhou.“

„Umíš obilí rozsívat?“

„Umím rozsívat i obilí, i kulatiny, i leníček – čočku, hrách i vikev sejí doma tatíček.“

(J. Š. Baar)

3. Určete druh částic a citoslovcí:

Rozhodně to přineste! To jsem ovšem nemohl vědět. Hernajs, to mě štve. Alou! Tak takhle ne! Stejně to nevyjde! Abraka dabra! Ne abys ho urazil! Musíš mu nutně zavolat. Aby tak zabloudil! Já to prostě nevím. Nazdar, Bedřichu! Jéje! No to se ví! Uděláme jich dejme tomu patnáct. Prosím? Samozřejmě tam přišel jenom Sváťa. Kde je ten přístroj, co dělá „pink“?

4. Rozlište příslovce od jejich slovnědruhových homonym:

Takhle **jasně** mi to ještě nikdo nevysvětlil. **Jasně**, přijeď.
Seď **klidně**, nebo tě říznu. **Klidně** mě řízni.
K večeru se výrazně ochladilo. Už se schyluje **k večeru**.
Posloucháte zprávy stanice Praha, **právě** je čtrnáct hodin. **Právě** Toníkovi jste to říkat nemuseli.
Uprostřed akvária skomírala poslední vodní rostlinka. Nebyl jsem předposlední, skončil jsem **uprostřed**!
V ten okamžik se jeho tělo skácelo **mrtvo** k zemi. V pátek vpodvečer bývá na fakultě **mrtvo**.
Bude to **pomalu** třetí měsíc. Jezděte **pomalu**, jsou tam díry!
Vstávajíc lehajíc mysleli na to, jestli se Pavel z kómatu probere. **Vstávajíc** z postele, zachytila synův útrpný pohled.
Mnoho psů – zajícova smrt. **Mnoho** jsem se na něj navzpomínal.

Kdy už si konečně tu látku **prakticky** procvičíme? K tomu bodu už jsme **prakticky** dospěli.

5. Vypište z následujícího textu všechna příslovce a určete jejich druh; pokud je některé příslovce zájmenné, určete typ deiktičnosti:
Jeník zatím, proměniv se, procházel se mezi stébly trav, jež rostla alejemi mezi lavičkami a stolem, lysá pěšinka vcházela sem jako do dvora a přívětivě zvala, jako zvou cesty venku, jenže nikdo po ní nemohl jít, prostor byl uzavřen jako svět, větvičky s měkkým listím visely až k zemi a zelené ticho spouštělo křídla jako snící pták. Ale znenadání si ticho posteskl, bůhví proč. Právě v té chvíli, když si Jeník pomyslil, jak dobře by tu bylo zůstat a nikam odtud nechodit, tesknota si usedla do listí a domeček si zívl. (…)

Jeníkovi bylo hrozně smutno. Rozběhl se za zahrádku, stařeček mu to jistě nějak vysvětlí, stařeček ví všecko a nebojí se ničeho. Ale když přišel k špalku, stařeček byl už pryč, jenom sekyrka tam trčela tvrdě zaťata a obracela k Jeníkovi železné týlo. Jeník se pomalu loudal za humna, sedl si na trávník a hladil jej hřbetem ruky. Měkkost trávy mu pronikala až do duše. Dlouhé zelené pole leželo před ním a zachvívajíc se tajnou blažeností klanělo se nebi. Jeník položil hlavu do trávy a rozplakal se nevýslovnou tesknotou.

Po večeři šla maminka do sadu pro peřiny. „Ty budou vonět!“ povídala cestou Jeníkovi, který šel s ní.

Vstoupivše do mokré trávy užasle vdechovali krásu večera, v němž svítila ohromná koruna staré hrušky, rozkvetlá zázračně do poslední větvičky.

(Jan Čep)

6. Utvořte 2. stupeň příslovcí:
blízko, dobře, zle, široko, řídce

7. Utvořte 1. stupeň příslovcí:
hůře, divočeji, hlouběji, dříve, snáz, jasněji, více

8. Určete druh predikativa:
bílo, rušno, záhodno, nelze, radno, horko, líto, nevolno, načase, tma, těžko, třeba, nasnadě, hej

Řešení

1. Podtrhněte předložky:
Chodník vede napříč zahradou. Jsem úplně mimo. Navzdory těžkým podmínkám zvítězili. To je postačující důvod k odmítnutí návrhu, nehledě na další nevýhody. Zítra bude oblačno až zataženo, teploty blízko nuly. Úderem osmé se hala zaplnila. Slovotvorba se zde pěstuje v rámci morfologie a v jejím rámci je považována za subdisciplínu. Ocitáme se na prahu volebního roku. Na prahu verandy se vyhřívala ještěrka. Zásluhou inženýra Vokurky jsme situaci zvládli. Zásluhou jednotlivých členů komise o zdárný průběh auditu se budeme zabývat později. V souladu s krajinným okolím nacházíme hlavní přednost navrhovaného architektonického řešení. V souladu s opatřením děkana č. 7/2011 vypisujeme výběrové řízení. Jejím prostřednictvím jsme navázali spojení. S textem jsem se seznámil prostřednictvím českého překladu. Žádost podává Univerzita Karlova ve spolupráci s Akademií věd ČR. Připravte se, že začneme, a to prvním říjnem počínaje. Opatření je vydáno v návaznosti na Studijní a zkušební řád UK v Praze. Největší výhodu projektu vidím v návaznosti na předchozí výsledky řešitelů. Všichni včetně Klárky nakonec hlasovali pro. Co do bezpečnosti hodnotím Prokopův návrh jako nejlepší.

2**. Vypište z textu konektivní prostředky: a) deiktická slova (zájmena a zájmenná příslovce) se spojovací funkcí, b) souřadicí spojky a c) podřadicí spojky; u spojek určete význam:**
deiktická slova: kteří, jaké, (na)č, co, jak
souřadicí spojky: (tedy (důsledková),) a (slučovací), a (slučovací), a (slučovací), a (odporovací), tedy (důsledková), a (slučovací), a (slučovací), ale (odporovací), a (slučovací), a (slučovací), a (slučovací), a (slučovací), totiž (vysvětlovací), anebo (vylučovací, podle PČP slučovací), a (slučovací), ale (odporovací), i (slučovací), nejen – ale (stupňovací), i (slučovací), a (slučovací), a (slučovací), a (slučovací), a přece (odporovací), i – i – i (slučovací), i (slučovací)
podřadicí spojky: že (obsahová), jako (srovnávací), že (obsahová), když (podmínková), že (obsahová), že (obsahová), -li (podmínková), aby (obsahová), že (obsahová), že (obsahová), že (obsahová), -li (podmínková), jako (srovnávací), protože (příčinná), že (obsahová), že (obsahová), že (obsahová), (proto) že (příčinná), aby (účelová/podmínková), když (podmínková)

3. Určete druh částic a citoslovcí:
rozhodně – částice voluntativní/apelová; ovšem – částice evaluativní; hernajs – citoslovce stavové; alou – citoslovce interakční; tak – částice modifikační; ne – citoslovce interakční; stejně – částice modifikační; abraka dabra – citoslovce dějové; ne aby – částice apelová/přací; nutně – částice voluntativní/apelová; aby tak – částice přací; prostě – částice modifikační; nazdar – citoslovce interakční; jéje – citoslovce stavové; no – částice modifikační (popř. no to se ví – citoslovce interakční); dejme tomu – částice strukturační; prosím – citoslovce interakční; samozřejmě – částice evaluativní; jenom – částice vytýkací; pink – citoslovce dějové

4. Rozlište příslovce od jejich slovnědruhových homonym:
jasně – příslovce × citoslovce
klidně – příslovce × částice
k večeru – příslovce (možno psát i spojitě) × spojení předložky a substantiva
právě – příslovce × částice
uprostřed – předložka × příslovce
mrtvo – adjektivum × příslovce (predikativum)
pomalu – částice × příslovce
vstávajíc – součást souslovného příslovce × sloveso
mnoho – číslovka × příslovce
prakticky – příslovce × částice

5. Vypište z následujícího textu všechna příslovce a určete jejich druh; pokud je některé příslovce zájmenné, určete typ deiktičnosti:
zatím – času (ukazovací?); sem – místa (ukazovací); přívětivě – způsobu; venku – místa; znenadání – způsobu; (bůhví) proč – příčiny (neurčité); jak – míry (tázací); dobře – způsobu/stavové; tu – místa (ukazovací); nikam – místa (záporné); odtud – místa (ukazovací); hrozně – míry; smutno – predikativum stavové individuální; nějak – způsobu (neurčité); pryč – místa; tam – místa (ukazovací); tvrdě – způsobu; pomalu – způsobu; užasle – způsobu; zázračně – způsobu/příčiny

6. Utvořte 2. stupeň příslovcí:
blíž(e), lépe/líp, hůř(e), šíř(e(ji)), řidčeji

7. Utvořte 1. stupeň příslovcí:
špatně/zle, divoce, hluboko/hluboce, brzy/brzo, snadno, jasně/jasno, mnoho/hodně

8. Určete druh predikativa:
bílo: stavové vnějšího prostředí; rušno: stavové vnějšího prostředí; záhodno: modální nutnostní; nelze: modální možnostní; radno: modální nutnostní; horko: stavové vnějšího prostředí/stavové individuální; líto: stavové individuální; nevolno: stavové individuální; načase: modální nutnostní; tma: stavové vnějšího prostředí; těžko: modální možnostní/stavové individuální; třeba: modální nutnostní; nasnadě: modální jistotní; hej: stavové individuální

4.6 Jmenné slovní druhy

4.6.1 Substantiva

Substantivy označujeme jevy chápané (nebo ztvárněné, „stylizované“) jako substance (entity): samostatné jevy skutečnosti, které mohou mít vlastnosti a účastnit se dějů. Podle jejich lexikálního významu dělíme substantiva na jména vlastní (propria) a jména obecná (apelativa). **Propria** jsou přiřazena substancím jako jednotlivinám/jednotlivcům, nezakládají se na pojmech, nemají designát (soubor významových rysů). **Apelativa** můžeme dále dělit na jména abstraktní (názvy dějů, stavů, vlastností, okolností, …) a konkrétní (názvy nositelů vlastností a účastníků dějů).

Primárními funkcemi substantiv ve větě jsou funkce subjektu a objektu. Substantivum je možno rozvíjet přívlastkem. Všechna substantiva vyjadřují pád, jmenný rod a číslo. **Substantiva slovesná** (*tušení*, *zakrytí*) vyjadřují v zásadě i vid.

U substantiv se uplatňuje především deklinace substantivní. Řada substantiv se skloňuje podle adjektivních vzorů (*porybný*, *světská*, *stočné*, *vyučující*); rozdíl je ovšem v tom, že substantiva mají jen jeden rod (*vyučující* m. a. je jiný lexém než *vyučující* f., substantivum *vyučující* n. ani m. i. neexistuje). V menší míře je zastoupena deklinace zájmenná, např. u přejatých vlastních jmen, jako je třeba *Nietzsche*. Některá substantiva, a to buď zkrácená, nebo přejatá, jsou nesklonná, tzn. všechny pozice jejich paradigmatu jsou obsazeny týmž tvarem (*KDU-ČSL*, *angažmá*, *filé*).

4.6.2 Adjektiva

Adjektiva rozeznáváme podle významu v zásadě dvojí: jakostní (kvalitativní) a vztahová (relační). **Jakostní adjektiva** (např. *veliký*, *tmavý*) pojmenovávají vlastnost (vlastnost substance označené jejich řídícím substantivem) jako kvalitu a většinou se stupňují. **Vztahová adjektiva** (např. *žabí*, *nedostižný*, *zítřejší*) pojmenovávají vlastnost jako vztah (vyjadřují vztah substance označené jejich řídícím substantivem k substanci/ději/okolnosti vyjádřené jejich základovým slovem) a stupňují se jen zřídkakdy (stupňuje se např. *severní*).

Jemnějších sémantických klasifikací adjektiv je několik. Jakostní adjektiva je možné dělit v souladu s MČ 2 na kvalifikační a deskriptivní: kvalifikační subjektivně hodnotí intenzifikovatelnou vlastnost a mohou se stupňovat (*velký*), kdežto deskriptivní označují objektivní vlastnost, která nemůže měnit míru (*němý*). E. Lehečková (2011) a R. Ocelák (2013) nazývají nerelační adjektiva skalárními a dělí je na relativní (polárně opozitní, operující na otevřené stupnici, např. *krátký*, *dlouhý*, *bohatý*) a absolutní (komplementárně opozitní, operující na uzavřené stupnici). Ta pak dále rozdělují na maximální, která platí až v okamžiku dosažení maximální míry (*prázdný*, *plný*, *suchý*, *ryzí*), a minimální, která platí při dosažení jakékoli nenulové míry (*mokrý*, *světlý*, *špinavý*).

Primární syntaktickou funkcí adjektiv je funkce shodného přívlastku, z funkcí sekundárních jsou obvyklé funkce jmenné části přísudku a doplňku. Ve všech těchto funkcích je adjektivum závislé na nějakém syntaktickém substantivu (čili na substantivu nebo jiném slově, které se ve větě chová jako substantivum) prostřednictvím kongruence. Morfologické kategorie (pád, číslo i rod) jsou tedy u adjektiv dány shodou s řídícím substantivem.

Slovesná adjektiva, tzn. transflexí adjektivizované původní přechodníky nebo příčestí (*sedící*, *popsavší*, *(vy)konaný*, *zvadlý*), vyjadřují vedle jmenných kategorií rovněž dvě kategorie slovesné: slovesný rod a vid.

U adjektiv se uplatňuje především adjektivní neboli složená deklinace, v menší míře deklinace substantivní a některá adjektiva (převážně přejatá, ale také zkrácená) jsou nesklonná (*khaki*, *švorc*, *bezva*). Složená deklinace je reprezentována dvěma typy: „mladý“ (tvrdý typ, adjektiva trojvýchodná) a „jarní“ (měkký typ, adjektiva jednovýchodná). Podle vzoru „jarní“ se skloňují všechny adjektivní tvary druhého a třetího stupně.

Tzv. **jmenné tvary adjektiv** (*šťasten*, *šťastna*, …) mají koncovky tvrdých substantivních deklinačních typů (všech rodů), tj. „pán“, „hrad“, „žena“, „město“. Používají se dnes už nepříliš často, a to v podstatě výhradně v nominativu, popř. při archaické stylizaci i v akuzativu. Ostatní pády „nepotřebují“, poněvadž jich nelze použít v přívlastku. Někdy se jmenný tvar adjektiva sémanticky vzdálí od tvarů složených, zpravidla získá modální význam a valenci: např. *nebyl mocen slova*; *nejsi hoden (toho), abys mi zavázal střevíc*.

Adjektiva s významem individuálně přivlastňovacím mají ve spisovné češtině deklinaci smíšenou – zčásti substantivní tvrdou (mají tedy koncovky vzorů „pán“, „hrad“, „žena“ a „město“) a zčásti adjektivní tvrdou („mladý“). (V nespisovných varietách češtiny tato deklinace v této podobě neexistuje.) Protože je takových přivlastňovacích adjektiv mnoho a jejich tvoření je produktivní, považuje se tato smíšená deklinace za vyhraněný, samostatný deklinační typ. A poněvadž se taková adjektiva odvozují jen dvěma možnými způsoby, totiž buď příponou *-ův-* (od maskulin životných), nebo příponou *-in-* (od feminin), přihlíží tradiční klasifikace vzorů ke způsobu tvoření a rozlišuje dva vzory, „otcův“ a „matčin“. Tvoření individuálně přivlastňovacích adjektiv má řadu omezení: sémantické (nejde to od názvů věcí), funkčněmorfologické (nejde to od neuter), formálněmorfologické (nejde to od jmen skloňovaných podle adjektivních vzorů), slovotvorné (nejde to od jmen s příponou *-ice*), syntaktické (nejde to od rozvitého jména).

Mnohá adjektiva se stupňují. Smyslem **stupňování** je relativní vyjadřování míry vlastnosti. Pozitiv je z hlediska vyjadřování míry bezpříznakový, neutrální. Komparativ vyjadřuje, že substance označená řídícím substantivem má vyšší míru vlastnosti než jiná substance (*Pavel je vyšší než Petr*), popř. než tatáž substance za jiných okolností (*Pavel je vyšší než před rokem*). Superlativ vyjadřuje, že substance označená řídícím substantivem má vyšší míru vlastnosti než (nějakým způsobem vymezená) množina jiných substancí (*Pavel je nejvyšší ze třídy*), popř. než tatáž substance v množině jiných okolností (*Pavel si je nejjistější v chemii*). Elativ (nesrovnávací komparativ) vyjadřuje míru vlastnosti nikoli relativní, nýbrž absolutní: vyjadřuje, že substance označená řídícím substantivem má danou vlastnost jen v omezené míře, neboli že má spíš tuto vlastnost než vlastnost protikladnou, kterou pojmenovává antonymum příslušného adjektiva (*Pavel je vyšší, světlovlasý…*).

Komparativ adjektiv se v češtině tvoří buď slovotvornou příponou *-ější/-ejší*, nebo slovotvornou příponou *-ší*, nebo (u některých přídavných jmen zakončených na *-ký*) pouhou pádovou koncovkou *-í* (*tenčí*). Přípona *-ší* se uplatňuje i u tzv. nepravidelného stupňování, při němž se výrazně, nad rámec běžných morfonologických alternací mění podoba základu (*menší*, *lepší*). Superlativ se tvoří vždy a bez výjimky přidáním předpony *nej-* k tvaru komparativu. J. Marvan (2008: 100–101) považuje za zvláštní formu superlativu tzv. vanitiv – jeho tvary se tvoří od tvaru komparativu prefixoidem *sebe-*.

Vedle tohoto slovotvorného (afixálního) stupňování existuje v češtině ještě stupňování opisné. Je užitečné nejen pro adjektiva, jejichž forma jim neumožňuje přibírání přípon (*více lahodící oku*), nýbrž zejména pro možnost stupňování v opačném směru, zvlášť u adjektiv, která nemají antonyma (*Pavel je vyšší než Petr, ale méně svalnatý*). Stupňovat afixálně a opisně najednou (*méně chápavější*) je chybné.

4.6.3 Zájmena, deiktická slova

Deiktická slova, tzn. zájmena a zájmenná příslovce, jsou plnovýznamová slova, která složky skutečnosti nepojmenovávají, nýbrž deikticky označují. Referují k substancím, vlastnostem a okolnostem stejně jako substantiva, adjektiva a adverbia, avšak nedenotují je (neoznačují je jakožto příslušníky nějaké třídy jevů). Umožňují nám činit v komunikaci takové věci, jako např. ptát se, popírat, vyjadřovat se neurčitě, vztahovat sdělení ke konkrétním, individuálním mimojazykovým skutečnostem apod. Jejich význam je tedy výrazně závislý na kontextu a situaci.

Protože deiktická slova tímto způsobem napodobují/zastupují substantiva, adjektiva a příslovce, je jen logické, že se vyskytují ve stejných větněčlenských funkcích jako tyto napodobované/zastupované slovní druhy. (Skutečné deiktické slovo – s výjimkou tvarů vokativních – je tedy vždy nějakým větným členem, nebo aspoň jeho součástí.) A stejně logické je, že vyjadřují i stejné morfologické kategorie. Podle toho, zda napodobují/zastupují substantiva, adjektiva, nebo příslovce, se deiktická slova dělí na **substantivní zájmena** (všechna osobní + *kdo*, *co* + zájmena odvozená od *kdo*, *co* prefixem nebo postfixem; tzn. všechna jednorodá a bezrodá + *on*), **adjektivní zájmena** (všechna zbylá ohebná; tzn. všechna – s výjimkou osobního *on* –, která rozlišují všechny hodnoty jmenného rodu) a **zájmenná příslovce** (ta, která nevyjadřují morfologické kategorie). (Mezi jména ovšem patří pouze substantivní a adjektivní zájmena, kdežto zájmenná příslovce jsou slovy neohebnými.)

Deiktická slova tvoří uvnitř slovní zásoby jazyka starobylou a specifickou, v podstatě uzavřenou, nevelkou skupinu výrazů. Pozoruhodná jsou např. po stránce slovotvorné: třeba tím, že se často tvoří spřahováním (některá spřažená zájmena dokonce skloňujeme na dvou místech najednou: *tenhleten*, *tohohletoho*, ...), nebo tím, že se často tvoří pomocí postfixů (*kterýsi*, *kamkoli*, *takto*), nebo i tím, že mají jiný záporný prefix než všechny ostatní slovní druhy (*ni-* vs. *ne-*).

Podle funkce rozeznáváme následující druhy deiktických slov:

a) osobní zájmena (personalia): *já*, *ty*, *on*, *my*, *vy* + zvratné (reflexívní) osobní zájmeno (*sebe-si-sobě-se-sebou* – nominativní tvar neexistuje) – označují (ne)účastníky komunikace; všechna jsou substantivní;
b) přivlastňovací zájmena (posesíva): *můj*, *tvůj*, *jeho*, *její*, *náš*, *váš*, *jejich* + zvratné (reflexívní) přivlastňovací zájmeno *svůj* – (ne)účastníkům komunikace přivlastňují substanci označenou svým řídícím substantivem; všechna jsou adjektivní;
c) ukazovací (demonstrativa): *ten*, *tento*, *tamhleten*, *takový*, *onen*, *takhle*, *proto*, *zde*, *nyní* aj. – ukazují do komunikační situace a jejího okolí (exoforická funkce) nebo odkazují v rámci textu dopředu (kataforicky) nebo dozadu (anaforicky);
d) tázací (interogativa): *kdo*, *co*, *který*, *čí*, *kdy*, *kudy*, *jak* aj. – uvozují doplňovací otázky (i nepřímé);
e) vztažná (relativa): *kdo*, *co*, *který*, *jenž*, *což*, *jejíž*, *kde*, *jak* aj. – připojují vztažné závislé věty k jejich větám řídícím;
f) neurčitá (indefinita): *někdo*, *bůhvíco*, *čísi*, *ledajaký*, *kterýkoli*, *někam*, *kdovíjak* amnj.;
g) záporná (negativa): *nikdo*, *nic*, *žádný*, *nijaký*, *ničí*, *nikde*, *odnikud*, *nikterak* aj.;
h) úplnostní (totalizátory): *všechen*, *každý*, *sám*, *vždy*, *všude*, *všelijak* aj.;
i) ztotožňovací (identifikátory): *(ten)týž*, *tamtéž*.

Zájmena úplnostní a ztotožňovací se někdy řadí do společné třídy a označují se jako zájmena vymezovací (limitativa).

Množiny jednotlivých druhů deiktických slov mají průniky: např. *čí* je (vždy) tázací a zároveň přivlastňovací, *jejichž* je (vždy) vztažné a zároveň přivlastňovací, *kdykoli* je neurčité a může být (pokud připojuje vedlejší větu, např. v souvětí *Kdykoli chtěl promluvit, nejprve si odkašlal.*) zároveň vztažné atd.

Osobní zájmena *já* a *ty* jsou bezrodá singularia tantum, *my* a *vy* jsou bezrodá pluralia tantum, bezrodé je i osobní zájmeno zvratné. Pokud jsou osobní zájmena v podmětu, není mezi nimi a přísudkem shoda v rodě: rod přísudkového slovesa (příčestí) se řídí přirozeným rodem označované substance. Zájmeno *kdo* a zájmena odvozená od něho slovotvornou předponou (např. *leckdo*) nebo postfixem (např. *kdopak*) vyjadřují mužský rod životný; zájmeno *co* a zájmena odvozená od něho slovotvornou předponou (např. *nic*) nebo postfixem (např. *což*) vyjadřují

rod střední. Tato jednorodá zájmena jsou singularia tantum. Všechna ostatní zájmena rozlišují všechny rody a obě čísla. (Platí to i o zájmenech *jeho(ž)* a *její(ž)*: např. ve spojení *její kabáty* vyjadřuje zájmeno *její* rod mužský neživotný a číslo množné.)

Zájmena se skloňují podle vzorů deklinace zájmenné (tvrdý vzor „ten“ a měkký vzor „náš“) nebo adjektivní („mladý“, „jarní“) nebo jejich různých kombinací. Bezrodá zájmena mají skloňování zcela specifické, ke vzoru je zařadit nelze.

4.6.4 Číslovky

Číslovky (numeralia) jsou plnovýznamová slova, která vyjadřují počet, množství. Po stránce syntaktické i morfologické se v zásadě chovají jako substantiva, jako adjektiva, nebo jako příslovce.

U číslovek se používají souběžně čtyři klasifikace, dvě formální a dvě sémantické. Zaprvé je možno dělit číslovky na substantivní, adjektivní a adverbiální (viz níže). Zadruhé rozlišujeme číslovky morfologicky jednoduché (syntetické, tvořené jediným textovým slovem: *tři*, *osmašedesátý*) a složené (analytické, skládající se z více textových slov: *tři a čtvrt*, *dvacátý pátý*). Zatřetí se číslovky dělí na určité (*pět*, *třináctý*, *stokrát*, *dvoje*), neurčité (*mnoho*, *párkrát*, *x-tý*) a deiktické (*kolikátý*, *tolikrát*, *několikery*). Deiktické číslovky neboli pronumeralia patří stejně tak mezi deiktická slova jako mezi číslovky.

Určité číslovky tvoří číselné řady a lze je zapsat číslicemi. Z matematického, a tedy i jazykověsystémového hlediska je číselná řada potenciálně nekonečná. Rozestup mezi systémovými možnostmi a reálně užívanými výrazy je u číslovek mimořádně velký, ale systémovost tvoření uvnitř příslušné řady (příslušného druhu číslovek) je tak vysoká, že při prvním setkání s dosud nepotkanou číslovkou nemáme s porozuměním jejímu významu potíže.

Začtvrté rozeznáváme následující druhy číslovek:

a) základní – vyjadřují počet jednotlivců/kusů substancí: *jeden*, *tucet*, *dvaadvacet*, *tolikhle* atp.;
b) násobné – vyjadřují počet realizací děje: *jednou*, *osmkrát*, *dvojmo*, *trojitý*, *čtyřnásobný*, *kolikrát* atp.;
c) řadové – vyjadřují pořadí substance nebo pořadí děje: *nultý*, *první*, *pětitisící*, *několikátý*; *podruhé* atp.;

d) druhové – vyjadřují počet druhů substancí (bez zřetele k počtu kusů): *trojí*, *sedmerý* atp.;
e) souborové – vyjadřují počet ustálených souborů substancí, u substancí pojmenovaných pomnožnými substantivy počet kusů: *jedny*, *oboje*, *šestery* atp.;
f) úhrnné – vyjadřují počet kusů substancí, chápaný jako ucelený: *patero* atp.;
g) skupinové – vyjadřují počet kusů tvořících skupinu: *trojice*, *dvacítka* atp.;
h) dílové – vyjadřují, na kolik dílů se člení celek: *čtvrt*, *osmina* atp.

Výjimečně se může jevit užitečné označit u číslovky ještě další údaj: jednoduché určité číslovky typu *oba* (základní), *obojí* (druhová), *jediný* (základní), *jedinkrát* (násobná) vyjadřují ještě úplnost (tak jako úplnostní zájmena *všechen*, *sám*). Jsou to tedy číslovky určité a zároveň deiktické.

Stejně jako deiktická slova, i číslovky lze rozdělit na substantivní, adjektivní a adverbiální. Adverbiální povahu mají některé typy násobných číslovek (např. *kolikrát*, *dvojitě*, *mnohonásobně*) a jeden typ číslovek řadových (*poprvé*, *po padesáté osmé*): nevyjadřují žádné morfologické kategorie, nepatří tedy mezi jména, nýbrž mezi slova neohebná. Tomu odpovídá i jejich syntaktická funkce příslovečného určení (času nebo míry). U ohebných číslovek rozhoduje o tom, zda jde o číslovku substantivní, nebo adjektivní, její chování ve spojení s počítaným předmětem. Substantivní číslovky jsou v tomto spojení členem řídícím (počítaný předmět po nich bývá v genitivu plurálu, tzv. numerativu), kdežto adjektivní závislým (přívlastkem shodným).

Základní číslovky *pět*, …, *jedenáct*, …, *dvacet*, *padesát*, *devětadevadesát*, *(ně)kolik*, *tolik*, *mnoho*, *málo* jsou substantivní ve svém tvaru pro nom./akuz.(/vok.) (*pět žen*) a adjektivní ve tvaru pro ostatní pády (*pěti ženám*, *pěti ženami*…). Tyto číslovky s dvoutvarovou flexí nevyjadřují ani jmenný rod, ani číslo. Některé základní číslovky vyjadřují jen jeden rod a obě čísla (*sto* je n., *bilión* m. i. atd.), jiné všechny rody a jen jedno číslo (*dva*, *oba*, *tři*, *čtyři* jsou pluralia tantum). Mezi pluralia tantum řadíme i číslovky souborové. Ty jmenný rod rozlišují, avšak pro rod mužský životný jim chybějí tvary. Např. vedle tvarů *čtvery* a *čtvera* neexistuje tvar **čtveři*.

Rodové číslovky se skloňují podle vzorů substantivní (*nula*, *tři*, *tisíc*, *sedmero*, *dvojice*, *třetina*), adjektivní (*třetí*, *paterý*, *čtyřnásobný*) nebo zá-

jmenné (*jeden*) deklinace. Souborové číslovky mají pouze tvary nom./akuz. (*dvoje* podle vzoru „náš“, *čtvery/čtvera* „hrady“/„ženy“/„města“), v ostatních pádech se v jejich funkci užívá číslovek základních nebo druhových. Bezrodé číslovky mají specifické skloňování; ke vzoru nelze zařadit ani duálové číslovky *dva* a *oba*.

Cvičení

1. Rozhodněte, zda jsou všechna tučně vytištěná slova adjektiva. Pokud ne, určete jejich slovní druh:
Vážený pane předsedo, **obviněný** je **ochoten** vypovídat. Za **trenérův** přístup byla **vděčna**, ba byla jím přímo **nadšena**. **Dobrej**, pani **vrátná**, tak už jste **fit**? **Takový zlatý** člověk to byl! Že jsem **nevinen**, je dobře **patrno** z výpovědi **předchozího** svědka. Rychle **vystřízlivěvší** řidička byla **hotova** spolupracovat s policií, kdežto **její spolucestující** nebyl **mocen** slova. **Bohatá** výzdoba portálu **Palackého** sálu byla **druhého** dne **zakryta**.

2. Nahraďte přivlastňovací genitivy substantiv individuálně přivlastňovacími adjektivy, je-li to možné:
staří prarodiče Niny, synům Karamazova, o tvůrčím vzepětí autora, k vyjádření poslance, k návrhu Jiřího, mléčné zuby batolete, úvodní sopránová árie Kočičky, auto švagrové, hlas Pavla Nováka, obvinění Strauss-Kahna ze znásilnění, po převratném objevu Cricka a Watsona, ostrý protest Hradu, snoubenec Marty Martin, obě lsti lišky, pozdravuj oba strýce Leoše

3. Utvořte afixální komparativ:
tenký, hladký, jednoduchý, úzký, rozumný, banální, tamní, nynější, přemoudrý, vroucí, heboučký, vratký, slizký, strohý, srdcervoucí

4. Rozdělte adjektiva v následujících spojeních na relační, deskriptivní a kvalifikační:
živý svědek, sirotčí důchod, tupý nůž, spící bratr, němý indián, pšeničný chléb, ukrutný tyran, vynikající výsledek, pochválený pracovník

5. Rozdělte adjektiva v následujících spojeních na relační, maximální, minimální a polární:
zdravý voják, nebezpečný výstřel, zábavní areál, zábavný výstup, slepý savec, venkovní tlak, částečný souhlas, široký pás, přátelský úsměv, bezpečný zákrok, vroucí olej, pražský okruh, mrtvý pták, drahý výrobek, nemocný žák, kamenný most, kamenný výraz

6. Doplňte náležité tvary adjektiv a zájmen uvedených v závorkách:
Věra Čáslavská je sportovkyní, (jejíž) výkonům tleskal celý svět a (jejíž) občanských postojů bychom si měli vážit. S lidmi (pytlačící) ve svazových vodách se porybný setkává dnes a denně. (Čí) vyjádření dal

moderátor v debatě více prostoru? Sochař Kramer objekt instaloval naproti (Pavlíkův) hostinci, hned vedle (čísi) skladiště. O tomto plavidle, (brázdící) vlny Severního a Baltského moře už od dob druhé světové války, byl natočen dokumentární film. Nevěřil (sám + se). Nevěřil (se + sám). Nepoznávala (se + sám). Nepoznávala (sám + se). Museli byste se smířit se (se + sám). Museli byste se smířit (sám) se (se).

7. Určete druhy číslovek:
stý; čtvero; kolikery; trojí; jedinkrát; pětistovka; půltucet; jedny; čtvrt; na n-tou; pár; tré; dvojmo; nejeden; oboje; půltisící; potolikáté; trojitý; desateronásobně; několikrát; jedenáctina; vícerý; hafo

8. Vypište číslice slovy v náležitých tvarech:
4 kamna, se 100 (člověk), do 4000 korun, o 2 kleštích, s 41 (kolega), 1/102, 1/103, 400 000. návštěvník, 1,36 (tuna), 40 šaty, 3 333. střecha, s 32 (euro) v kapse, pokles o 3,8 %, už 4 Velikonoce doma, mládě se 2 (hlava) a 3 (noha), do 3 722 367

9. Vypište z textu číslovky a proveďte jejich morfologický rozbor:
Už stokrát jsem vám říkala, pane kolego, že vaše pracovní doba trvá od kolika? Od osmi do půl páté, a dnes vám to říkám po sté první a naposledy. Pokud se ještě jednou stane, že tu ještě tři hodiny po začátku své pracovní doby nebudete, dostanete k prvnímu dni následujícího měsíce výpověď a těch vašich deset tisíc výmluv vám nepomůže.

10. Vysvětlete významové rozdíly mezi členy následujících dvojic spojení:
pět bruslí – patery brusle, skórovat třikrát – skórovat potřetí, tři saně – troje saně, pětistá bankovka – pětistovková bankovka, kopírovat trojmo – kopírovat třikrát, troje miňonky – trojí miňonky, šest set diváků – šest stovek diváků, uspět podruhé – uspět napodruhé, pár korun – (jeden) pár bot, jedny hodiny – jedna hodina

Řešení

1. Rozhodněte, zda jsou všechna tučně vytištěná slova adjektiva. Pokud ne, určete jejich slovní druh:
obviněný – substantivum, **nadšena** – sloveso (trpné příčestí), **dobrej** – citoslovce, **vrátná** – substantivum, **takový** – zájmeno, **její** – zájmeno, **spolucestující** – substantivum, **Palackého** – substantivum, **druhého** – číslovka, **zakryta** – sloveso (trpné příčestí)

2. Nahraďte přivlastňovací genitivy substantiv individuálně přivlastňovacími adjektivy, je-li to možné:
Ninini staří prarodiče, Karamazovovým synům, o autorově tvůrčím vzepětí, k poslancovu vyjádření, –, –, Kočiččina úvodní sopránová árie, –, –, Strauss-Kahnovo obvinění ze znásilnění, po Crickově-Watsonově převratném objevu, –, Martin snoubenec Martin, obě liščiny lsti, pozdravuj oba Leošovy strýce

3. Utvořte afixální komparativ:
tenčí, hladší, jednodušší, užší, rozumnější, banálnější, –, –, –, vroucnější, –, vratší, slizčí, strožejší, –

4. Rozdělte adjektiva v následujících spojeních na relační, deskriptivní a kvalifikační:
relační: sirotčí, spící, pšeničný, pochválený
deskriptivní: živý, němý
kvalifikační: tupý, ukrutný, vynikající

5. Rozdělte adjektiva v následujících spojeních na relační, maximální, minimální a polární:
relační: pražský, vroucí, venkovní, zábavní, kamenný (most)
maximální: zdravý, bezpečný, mrtvý, slepý, kamenný (výraz)
minimální: nemocný, nebezpečný, částečný
polární: široký, drahý, přátelský, zábavný

6. Doplňte náležité tvary adjektiv a zájmen uvedených v závorkách:
Věra Čáslavská je sportovkyní, jejímž výkonům tleskal celý svět a jejíchž občanských postojů bychom si měli vážit. S lidmi pytlačícími ve svazových vodách se porybný setkává dnes a denně. Čímu vyjádření dal moderátor v debatě více prostoru? Sochař Kramer objekt instaloval naproti Pavlíkovu hostinci, hned vedle číhosi skladiště. O tomto plavidle, bráz-

dícím vlny Severního a Baltského moře už od dob druhé světové války, byl natočen dokumentární film. Nevěřil sám sobě. Nevěřil sobě samému. Nepoznávala sebe samu/samou. Nepoznávala sama sebe. Museli byste se smířit se sebou samými. Museli byste se smířit sami se sebou.

7. Určete druhy číslovek:
stý – řadová určitá; čtvero – úhrnná určitá; kolikery – souborová deiktická tázací/vztažná; trojí – druhová určitá; jedinkrát – násobná určitá úplnostní; pětistovka – skupinová určitá; půltucet – základní určitá; jedny – souborová určitá; čtvrt – dílová určitá; na n-tou – řadová neurčitá; pár – buď skupinová určitá, nebo základní neurčitá; tré – úhrnná určitá; dvojmo – násobná určitá; nejeden – základní neurčitá; oboje – úhrnná/souborová určitá úplnostní; půltisící – řadová určitá; potolikáté – řadová deiktická ukazovací; trojitý – násobná určitá; desateronásobně – násobná určitá; několikrát – násobná deiktická neurčitá; jedenáctina – dílová určitá; vícerý – druhová neurčitá; hafo – základní neurčitá

8. Vypište číslice slovy v náležitých tvarech:
čtvera kamna, se sto lidmi/se stem lidí, do čtyř tisíc korun, o dvojích (popř. o dvou) kleštích, s jed(e)načtyřiceti/jed(e)načtyřicíti kolegy / s čtyřice/íti jedním kolegou / s čtyřice/íti jedna kolegy, jedna stodvoutina, jedna stotřítina, čtyřsettisící návštěvník, jedna celá (a) třicet šest/šestatřicet setin tuny, čtyřicatery šaty, třítisící třístá (popř. tři tisíce tři sta) třicátá třetí/třiatřicátá střecha, s dvaatřiceti/dvaatřicíti/třiceti dvěma/třicíti dvěma eury v kapse, pokles o tři celé (a) osm desetin procenta, už čtvery Velikonoce doma, mládě se dvěma hlavami a třema nohama, do tří miliónů sedmi set dvaceti dvou/dvacíti dvou/dvaadvaceti/dvaadvacíti tisíc tří set šedesáti sedmi/sedmašedesáti / do tří miliónů sedm set dvacet dva/dvaadvacet tisíc tři sta šedesáti sedmi/sedmašedesáti

9. Vypište z textu číslovky a proveďte jejich morfologický rozbor:
stokrát: číslovka násobná určitá, neohebná; kolika – číslovka základní deiktická (tázací/vztažná), gen., zvláštní deklinace; osmi – číslovka základní určitá, gen., zvláštní deklinace; půl – číslovka dílová určitá, gen. sg. f., zde užita jako neohebná; páté – číslovka řadová určitá, gen. sg. f., „mladý“; po sté první – číslovka řadová určitá složená, neohebná; jednou – číslovka násobná určitá, neohebná; tři – číslovka základní určitá, akuz. pl. f., „kost“; prvnímu – číslovka řadová určitá, dat. sg. m. i., „jarní“; deset tisíc – číslovka základní určitá složená: deset – nom., zvláštní deklinace; tisíc – gen. pl. m. i., zde tvar nepravidelný (původní), jinak „stroj“

10. Vysvětlete významové rozdíly mezi členy následujících dvojic spojení:
pět bruslí – pět kusů substancí × patery brusle – pět párů; skórovat třikrát – počet realizací děje × skórovat potřetí – pořadí realizace děje; tři saně – tři pohádkové bytosti × troje saně – tři zimní dopravní prostředky; pětistá bankovka – pořadí bankovky × pětistovková bankovka – bankovka v hodnotě pěti set (např. korun); kopírovat trojmo – (u)dělat tři kopie najednou (nebo jedním „stisknutím tlačítka“) × kopírovat třikrát – počet realizací děje „kopírování“; troje miňonky – tři kusy balení miňonek × trojí miňonky – tři druhy miňonek (např. tři příchutě); šest set diváků – prostý počet jednotlivců × šest stovek diváků – šest skupin čítajících každá sto diváků; uspět podruhé – pořadí realizace děje „uspění“ × uspět napodruhé – počet realizací jiného děje, k němuž „uspění“ vztahujeme; pár korun – několik korun × (jeden) pár bot – ustálená množina čítající dvě boty (pravou a levou stejného druhu); jedny hodiny – jeden kus předmětu označeného pomnožným jménem „hodiny“ × jedna hodina – jeden kus abstraktního předmětu (časového úseku nebo bodu) označeného počitatelným jménem „hodina“

4.7 Slovesa

Slovesa patří k základním slovním druhům. Pojmenovávají děje a stavy, jejich primární funkcí je funkce přísudku, jako jediný slovní druh se časují.

Vedle sloves plnovýznamových, jichž je výrazná většina, existují v češtině ještě slovesa neplnovýznamová nebo ne zcela plnovýznamová: a) **sloveso pomocné**, které se podílí na stavbě složených tvarů (*jsme* ve *viděli jsme*), b) **slovesa sponová** (verbalizátory), která se podílejí na stavbě verbonominálních větných členů (*být* a *je* v *Být dítětem je krásné.*), c) **slovesa modální** a **fázová**, která se podílejí na stavbě složených větných členů (*můžeš* a *začít* v *Můžeš mi začít pomáhat?*), a d) **slovesa kategoriální**, která se podílejí na stavbě souslovných větných členů (*dávejte* v *Dávejte pozor!*).

Ze syntaktického hlediska je vhodné dělit slovesa na **předmětová** (ta, která na sebe vážou vztahem rekce předmět) a **bezpředmětová**; ta předmětová slovesa, jejichž předmět má formu bezpředložkového akuzativu, se nazývají **tranzitivní**. Toto dělení je užitečné i v morfologii v souvislosti s možností a způsobem tvoření tvarů opisného pasíva.

Morfologická specifika (např. neschopnost tvoření pasívních tvarů) mají rovněž **reflexiva tantum** – slovesa s volným prázdným morfémem *se/si*.

4.7.1 Slovesné paradigma

Slovesné paradigma je v češtině mnohem rozsáhlejší a složitěji organizované než paradigma jmenné. Obsahuje řadu tvarů víceslovných, tzv. složených (analytických). Složené jsou v češtině všechny tvary vyjadřující pasívum (opisné i zvratné), všechny tvary vyjadřující kondicionál (přítomný i minulý), všechny tvary vyjadřující minulý čas (včetně tvarů 3. osoby, jen zdánlivě jednoduchých: srov. *dostal jsem*, *dostal jsi*, *dostal 0*) a tvary budoucího času většiny nedokonavých sloves (*budeš čekat*).

Autoři popularizační knihy Čeština za školou (1979) spočítali, že nedokonavé sloveso má 281 tvarů. Spočítat přesně slovesné tvary, resp. pozice v paradigmatu českého slovesa, je však z mnoha důvodů velmi obtížné. Výsledek závisí na tom, jak pojmeme některé slovesné kategorie, zejména slovesný rod a vid, co všechno budeme považovat za složený

slovesný tvar (jen příčestí trpné × také příčestí trpné plus tvar slovesa *být* × také příčestí trpné plus tvar slovesa *mít*, popř. i *nechat*, *dostat* atd.), zda do slovesného paradigmatu řadíme i verbální adjektiva a verbální substantiva, zda započítáme i archaické hodnoty (antepréteritum), zda započítáme pozice systémově možné, ale v úzu extrémně řídké (přechodníky ve zvratném pasívu) atd. Mimoto je zjevné, že velmi záleží na tom, jaký slovesný lexém si pro výpočet vybereme: nejvíc pozic má sloveso nedokonavé (tvary všech časů v indikativu aktiva) tranzitivní (všechny tvary opisného pasíva) s osobním konatelem (tvary všech osob, všechny tvary pasívního přechodníku), nejméně sloveso dokonavé bezpředmětové bezpodmětové (např. *sprchnout*).

Výše uvedené obtíže s vymezováním rozsahu a obsahu slovesného paradigmatu se týkají mnohem více tvarů infinitních než finitních. Mezi infinitní slovesné tvary patří tvary infinitivu, přechodníku a příčestí.

Infinitivní tvary jsou od původu slovesné tvary pro plnění substantivních funkcí (podmětu, předmětu). Mimo tyto větné členy může infinitiv plnit rovněž funkce neshodného přívlastku (*připravenost pomoct bližnímu*), jmenné části přísudku (*je vidět Sněžku*) i příslovečného určení (*odjela rybařit*). Infinitivní tvary se dále objevují ve složených větných členech (*Nemůžeš začít být poslušnější? Je důležité moci cestovat.*) a ve složených tvarech futura většiny nedokonavých sloves (*nebudou se bát*). Infinitivní tvary vyjadřují vždy slovesný rod a vid, a jsou-li opisné pasívní, pak i jmenný rod a číslo.

Přechodníkové tvary jsou slovesné tvary pro cirkumstantivní funkci (ve větě jsou doplňkem) a fungují jako prostředky hierarchizace dějů. Vyjádříme-li děj přechodníkem, signalizujeme tím, že ho pojímáme jako méně závažný, okolnostní ve vztahu k ději vyjádřenému v dané větě přísudkem. Podmínkou užití přechodníku je stejnopodmětovost, tj. když převedeme přechodníkovou konstrukci na větné vyjádření, musejí mít obě věty týž (ovšemže třeba i nevyjádřený) podmět (*Miloš zaléval květiny, potichu si zpívaje* > *Miloš zaléval květiny a potichu si zpíval*).

Přechodníkové tvary vyjadřují slovesný rod, vid, číslo, jmenný rod a relativní čas. Podle relativního času a současně podle způsobu tvoření rozlišujeme dva typy přechodníkových tvarů. **Přechodník přítomný** vyjadřuje současnost s přísudkovým dějem; přechodník minulý vyjadřuje předčasnost, tj. poté co nastane děj vyjádřený přechodníkem, nastane/

probíhá děj přísudkový. (Je přitom v zásadě jedno, v kterém čase, způsobu, vidu a slovesném rodě je přísudkový slovesný tvar a zda přechodníková konstrukce přísudek předchází, nebo po něm následuje.) V činném rodě se přechodník přítomný tvoří zakončeními *-a*, *-ouc*, *-ouce* nebo *-e/ě*, *-íc*, *-íce* od kmene přítomného, přesněji od takové podoby přítomného kmene, která se končí souhláskou, a to u sloves nedokonavých. **Přechodník minulý** se tvoří zakončeními *-(v)0, -(v)ši, -(v)še* od kmene minulého, a to u sloves dokonavých a u slovesa *být* (sloveso *být* tedy může mít v aktivu přechodníky oba). V participiálním pasívu lze tvořit přítomné i minulé přechodníky od sloves dokonavých i nedokonavých, avšak pouze tranzitivních. Jde o slovesné tvary složené z trpného příčestí příslušného slovesného lexému a z činného přechodníkového tvaru slovesa *být*: např. *byv požádán*, *jsouce považovány*, *jsouc vystavena*. Přechodníkové tvary ve zvratném pasívu jsou velmi neobvyklé: *Modálnost, vyjadřujíc se i jinými prostředky než morfologickými, je velmi obecnou kategorií…* (M. Dokulil).

Přechodníky existují v běžném hovoru jen ve východomoravských dialektech (a to ve všech funkcích ustrnulé přítomné ve formě m. a. sg.), jinak jde o výlučný prostředek formální komunikace ve spisovném jazyce, musíme se je učit. Tzv. přechodník budoucí není součástí dnešního morfologického systému češtiny.

Příčestí je v různých gramatických koncepcích název pro různé skupiny tvarů; v české gramatice se tak tradičně nazývají dva typy nesamostatných neurčitých slovesných tvarů.

Tvary příčestí minulého/činného/l-ového se tvoří od minulého kmene nefinálním tvarotvorným sufixem *-l-* u všech sloves bez výjimky. Fungují pouze jako složka složených slovesných tvarů, a to finitních (tvarů préterita – popřípadě i antepréterita –, kondicionálu přítomného a kondicionálu minulého).

Tvary příčestí trpného (neboli n-ového/t-ového) se tvoří od minulého kmene nefinálním tvarotvorným sufixem *-t-* (u sloves časovaných podle vzorů „tiskl“, „kryl“, „hrnul“ a „začal“), *-n-* (u sloves časovaných podle vzorů „třel“, „trpěl“, „sázel“, „bral“, „mazal“, „dělal“ a „kupoval“) nebo *-en-* (u sloves časovaných podle vzorů „nesl“, „pekl“, „tiskl“ a „prosil“). Užívají se u většiny sloves předmětových, a to buď jakožto složka složených tvarů (finitních i infinitních) vyjadřujících opisné pasívum (*nebudou odmítnuti*, *jsouce pokládány*), nebo z morfologického hlediska samostatně,

tzn. ve spojení s jinými slovesy než *být*, *bývat* (*zůstal otevřen*, *neměli bychom dopráno*). Ve spojení s tranzitivními slovesy *mít*, *nechat*, *dostat* jsou trpná příčestí spjata vztahem kongruence s předměty těchto sloves, a proto vyjadřují akuzativ (chovají se zde stejně jako jmenné tvary adjektiv): *Útratu mám zaplacenu*. (Je to jediný případ, kdy se u slovesných tvarů určuje pád.)

Mimo spisovný jazyk se na místě příčestí trpných zpravidla užívají adjektiva odvozená od nich transflexí (*byl pozvanej*, *só přijatí*) nebo se použije úplně jiné vyjádření (např. pasívum zvratné). Adjektivizované formy se však neužívají u rezultativních tvarů středního rodu typu *(bylo) zataženo*, *(nemáme) vyhráno*.

Výrazy typu *nesoucí/konající*, *přinesší/spočítavší*, *nesený/přinesený/krytý/zakrytý*, *zestárlý* je vhodné chápat jako **slovesná adjektiva**, tedy nikoli jako slovesné tvary (jde o transpozici ne sice úplnou, leč přece slovotvornou), neboť mají úplné adjektivní paradigma. Od slovesa si zachovávají vid a většinou i slovesný rod (tj. kategorie pomezní), valenci/vazbu a v některých případech i reflexivitu.

Výrazy typu *tvrzení*, *dojetí* je podobně vhodné nezapočítávat do slovesného paradigmatu a chápat jako **slovesná substantiva**, třebaže i ony mají některé vlastnosti shodné s výchozími slovesy: zčásti si uchovaly vazbu/valenci a reflexivitu, vyjadřují také vid, byť často v oslabené míře.

5. Formálněmorfologický systém

5.1 Deklinační typy

Deklinační typy se v češtině rozlišují podle paradigmatických tříd charakteristických pro jednotlivé jmenné slovní druhy. Rozlišujeme tak deklinaci substantivní, adjektivní, zájmennou, popř. i číslovkovou. Adjektivní je z nich nejproduktivnější a funkčně nejbohatší: uplatňuje se u substantiv (*hajný*, *pokojská*, *vstupné*, *průvodčí*, *telecí*), výrazně u zájmen (*který*, *takovýto*, *žádný*, *něčí*, *jejíž*) a u číslovek (*druhý*, *paterý*, *trojnásobný*, *dvojitý*, *tisící*, *dvojí*), proniká i ke slovesným tvarům (nahrazování trpných příčestí adjektivizovanými podobami: *předseda byl dnes obviněný*). Jako číslovkovou deklinaci můžeme pojímat specifickou dvoutvarovou flexi uplatňující se u omezeného množství základních číslovek (*pět–pěti*, *několik–několika*).

Substantivní deklinační třída se na jednotlivé typy dělí jednak podle rodové příslušnosti („vzory" ženské, mužské životné atd.), jednak podle zakončení tvarotvorného základu („vzory" tvrdé vs. měkké), jednak podle někdejší kmenotvorné přípony (např. původní a-kmeny, dnes substantiva zakončená v N sg. na *-a*, dále o-kmeny atd.). Adjektivní i zájmenná deklinace se dělí podle zakončení základu na typy tvrdé (*mladý*, *ten*) a měkké (*jarní*, *náš*). Ve spisovné češtině se uplatňuje také smíšená substantivně-adjektivní deklinace tvrdá, specializovaná na adjektiva s individuálně posesívním významem: ač jde o jeden deklinační typ, bývá reprezentován dvěma vzorovými slovy, zastupujícími dva typy základových slov (m. a. vs. f.) a současně dva derivační formanty (*-ův-/-ov-* vs. *-in-*): „otcův", „matčin".

Formálněmorfologické systémy jazykových útvarů každodenní komunikace jsou jednodušší, pravidelnější a chudší než systém jazyka

spisovného, neboť a) se v nich neuplatňuje zpomalovací efekt kodifikace a písemného zaznamenávání (takže se zjednodušují a zpravidelňují rychleji) a b) nemusejí plnit tolik funkcí a tak přesně odstiňovat významové a slohové nuance.

5.2 Konjugační typy

Konjugační typ slovesa je dán tvořením jeho tvarů jak od prézentního, tak od minulého kmene (tzv. kmen infinitivní, vyčleňovaný jako samostatný v některých mluvnicích, např. v PMČ, zde považujeme za variantu kmene minulého). V češtině můžeme klasifikovat slovesa buď do pěti tříd podle kmene prézentního (mimo toto dělení zůstanou slovesa izolovaná), nebo do šesti tříd podle kmene minulého (bezezbytku, tj. včetně izolovaných sloves). Abychom určili konjugační typ, je ve skutečnosti třeba provést obě klasifikace, přesněji řečeno zjistit podobu obou kmenů.

Třídění sloves podle prézentního kmene bylo podrobně probráno a procvičeno v úvodním jazykovém semináři. Zde se zaměříme na třídění podle kmene minulého. Pro toto třídění je rozhodující tvar minulého příčestí, v němž je kmenotvorná přípona minulého kmene ve své základní variantě.

1. třída: kmenotvorný sufix nulový
   nes-0-l-0 – 1. třída prézentní, bez měkčení
   pek-0-l-0 – 1. třída prézentní, s měkčením (např. k-č)
   tisk-0-l-0 – 2. třída prézentní
   kry-0-l-0 – 3. třída prézentní
2. třída: kmenotvorný sufix -nu-
   hr-nu-l-0 – 2. třída prézentní
3. třída: kmenotvorný sufix -e-/-ě-
   tř-e-l-0 – 1. třída prézentní
   trp-ě-l-0 – 4. třída prézentní (s nulovým kmenotvorným sufixem v imperativu)
   sáz-e-l-0 – 4. třída prézentní (s nenulovým kmenotvorným sufixem v imperativu)
4. třída: kmenotvorný sufix -*i*-
   pros-i-l-0 – 4. třída prézentní
5. třída: kmenotvorný sufix -*a*-
   br-a-l-0 – 1. třída prézentní, bez měkčení

maz-a-l-0 – 1. třída prézentní, s měkčením (např. *z-ž*)
za-č-a-l-0 – 2. třída prézentní
děl-a-l-0 – 5. třída prézentní

6. třída: kmenotvorný sufix *-ova-*
kup-ova-l-0 – 3. třída prézentní

Slovesa vzoru „tiskl“ mají tendenci přecházet z 1. do 2. třídy (užívají se u nich tvary s *-nu-*, jako např. *tisknul*) a slovesa vzoru „začal“ z 5. do 2. třídy (užívají se u nich tvary jako *zatnul*). Mezi vzory „trpí“ a „sází“ rozlišujeme podle přítomnosti kmenotvorného sufixu *-ej-* v imperativu; jde-li o sloveso, u něhož není užívání imperativu obvyklé, můžeme si pomoci dějovým slovesným adjektivem: *šedivějící* vs. *visící*.

V češtině je řada sloves, která nelze jednoduše zařadit ke vzoru, ačkoli je lze zařadit do třídy. Jde o nepravidelná slovesa, která mají neobvyklou kombinaci prézentního a minulého kmene: např. *bát se*, *mít*, *stát se* aj. Existují rovněž slovesa, která přecházejí od jednoho konjugačního typu k jinému (různou měrou kolísají mezi „vzory“): např. *myslit/myslet* („prosí“/„trpí“), *musit/muset* („prosí“/„sází“), *sypat* („bere“/„dělá“), *klouzat* („maže“/„dělá“), *navléci/navléknout* („peče“/„tiskne“) aj.

Cvičení

1. Určete tvarotvorný základ a tvarotvorný formant:
vrata, ponožkami, kterémusi, slepiček, rallye, koštětem, sestřiných, patnáct, mrazuvzdorná, nanebevzetí
konalo se, valit, ukrojivši, být spolknut, poplav, byl bych odměřil, trčím, nestojíce, půjdeme, uvádí se

2. Zařaďte slovesné tvary do tříd (infinitivní a prézentní) a ke vzorům:
třásli se, skákala, zatni, zavři, pojede, báli se, zebe, hněteme, vysmál se, zadrnčelo, umlít, zešedivěl, oblékla, skví se, neměl by, poměl by se, zapomněl, dořící, mohou, napnuly se, neusni, nespi, vstaň, vzaly, zapovězeno, ubylo by, koupat se, zaklel, chyť, nalezneš, nelži

3. Rozhodněte, které z následujících jednoslovných slovesných tvarů jsou tvořeny od kmene minulého:
hustil, hustíte, husti, hustit, huštěni, zahustivši, hustě

4. Vytvořte náležitý spisovný tvar slovesa:
Hoši (jíst – préz.), co (chtít – 3. os. préz.). (Nevšimnout si – 2. os. sg. kond. přít. fem.) toho. Vítr se opíral do chodců, (vát/vanout – přechodník) jako nemoudrý. Zvládám rostlinnou i živočišnou výrobu simultánně: (sít – préz.) (pást – přech. m. a.). (Nervat se – 2. os. pl. imp.), lumeni, a radši mi (pomoci)! Kdyby svítilo slunce, (schnout – kond. přít.) ta deka a (schnout – kond. přít.) i ten ručník rychleji. (Přihlásit se – 2. os. sg. imp.), (nepokazit) to a slavně (zvítězit)! (Směrovat – 2. os. sg. prét.) ten dotaz na mě, Katko?

Řešení

1. Určete tvarotvorný základ **a *tvarotvorný formant*:**
vrat-***a***, ponožk-***ami***, kter-***ému***-si, slepiček-***0 (+ alternace -e- s nulou)***, rallye, košt-***ětem***, sestřin-***ých***, patnáct-***0***, mrazuvzdorn-***á***, nanebevzet-***í*** kon-***alo*** se, val-***it***, ukroj-***ivši***, ***být*** spolk-***nut0***, ***po***-plav-***00***, ***byl bych*** odměř-***-il0***, trč-***ím***, nestoj-***0íce***, ***pů***-jd-***eme***, uvád-***í0 se***

2. Zařaďte slovesné tvary do tříd (infinitivní a prézentní) a ke vzorům:
třásli se – I/1 (nese), skákala – V/1 (maže), zatni – V/2 (začne), zavři – III/1 (tře), pojede – I/1 (0), báli se – V/4 (0), zebe – I/1 (nese), hněteme – I/1 (nese), vysmál se – I/3 (kryje), zadrnčelo – III/4 (trpí), umlít – III/1 (tře), zešedivěl – III/4 (sází), oblékla – I/1, 2 (peče, tiskne), skví se – III/4 (trpí), neměl by – III/5 (0), poměl by se – I/3 (kryje), zapomněl – III/2 (kromě příč. min.: hrne), dořící – I/2 (0), mohou – I/1 (peče), napnuly se – II/2 (hrne), neusni – II/2 (hrne), nespi – V/4 (0), vstaň – I/2 (0), vzaly – V/2 (začne), zapovězeno – III/– (0), ubylo by – I/1 (0), koupat se – V/1, 5 (bere, dělá), zaklel – I/3 (kryje), chyť – IV/4 (prosí), nalezneš – I/2 (0), nelži – V/1 (maže)

3. Rozhodněte, které z následujících jednoslovných slovesných tvarů jsou tvořeny od kmene minulého:
hustil, hustit, huštěni, zahustivši

4. Vytvořte náležitý spisovný tvar slovesa:
Hoši jedí, co chtějí. Nevšimla by sis toho. Vítr se opíral do chodců, věje/vana jako nemoudrý. Zvládám rostlinnou i živočišnou výrobu simultánně: seji/seju pasa. Nervěte se (kodifikováno je i nervete se), lumeni, a radši mi pomozte! Kdyby svítilo slunce, schla by ta deka a schnul by i ten ručník rychleji. Přihlas se, nepokaz to a slavně zvítěz! Směrovalas/Směrovala jsi ten dotaz na mě, Katko?

5.3 Variantnost flexe

Variantní morfologické prostředky jsou ty, které slouží k vyjadřování téže gramatické funkce (komplexu funkcí), mohou se však lišit jinak než mluvnicky. Prostřednictvím variant (tvarových dublet, případně triplet) se uskutečňuje vývoj jazyka (jeho morfologické roviny), avšak obvyklá představa, že varianta starší je vždy ustupující a varianta novější progresívní, je příliš zjednodušená a zdaleka to nemusí platit vždy. Stává se, že novější varianta po čase vyjde z užívání a/nebo že starší neustoupí. V některých případech vedle sebe varianty koexistují stabilně po desítky, ba stovky let (srov. Šimandl 2010).

Varianty mohou být rozrůzněné územně, stylově nebo sémanticky nebo mohou být rovnocenné. (Odhlížíme teď od faktoru frekvence – varianty se samozřejmě mohou lišit i frekvencí.) Uvažujeme-li o jazyce z hlediska jednotlivce, pak **rovnocennost variant** je velmi řídká, protože není užitečná; jednotlivec má zpravidla ve svém idiolektu jen jednu variantu anebo se intuitivně snaží variantnosti využít a najít mezi variantami nějaký rozdíl. Avšak protože různí uživatelé jazyka mají ve svých idiolektech různé varianty a protože v nacházení rozdílu mezi variantami se ne vždy shodují, je rovnocennost variant z hlediska jazykového společenství jako celku pojmem oprávněným.

Sémantické rozlišení tvarových variant se uplatňuje hlavně u polysémních lexémů – pomocí tvaru se naznačuje lexikální význam: *tištěn* × *tisknut*, *mísen* × *míšen*, *kuchyně* × *kuchyň*, *berlami* × *berlemi*. Mimo lexikální polysémii se sémantická variantnost objevuje např. ve vztahu k přirozenému rodu: *manželé* × *manželové* (podle kodifikačních příruček první tvar označuje páry, druhý jedince-muže), *manžele* × *manžely* (v úzu reprezentovaném ČNK první tvar označuje páry, druhý jedince-muže). K sémantickému rozlišení lze přiřadit i rozlišení dané větněčlenskou funkcí nebo druhem příslovečného určení apod.: *stalo se to na jaře* × *záleží to na jaru*. Některé varianty jsou frazeologizované: *do roka a do dne* × *do roku 1938*.

Územní morfologické rozdíly jsou dány odlišným zařazením k deklinačnímu nebo konjugačnímu typu, často v důsledku odlišného průběhu hláskových změn. Různý je také stupeň i směr unifikace koncovek, rozdíly jsou i v rodovém zařazení substantiv atd. **Regionální varianty** jsou v češtině nejtypičtěji rozděleny přibližně hranicí Čech a Moravy. Někdy jsou jako spisovné kodifikovány varianty obě (*dělal jsi/dělals*), jindy jen

varianta česká, popřípadě jedna z českých (*chtějí* × *chcou*), jindy jsou nespisovné obě a spisovný jazyk má pro danou funkci tvar neodpovídající běžné mluvě v žádném regionu (*učitelema/učitelama* × *učiteli*). Pochopitelně existují i morfologické (nebo morfologicko-hláskoslovné) varianty regionálně rozdělené složitěji (*nosí/nosej/noseji/nosijou/nosá/nosíja/nošu*).

V případě **slohových diferencí** mezi morfologickými variantami nejde většinou o rozdíly ve funkčněstylovém zařazení, v rejstříku ani v komunikační doméně, nýbrž o rozlišování na vertikální slohové ose. Pociťování formálněmorfologických prostředků jako slohově vyšších či nižších, jako knižních, neutrálních, hovorových a nespisovných, jako více či méně vhodných pro formální komunikaci je do povědomí uživatelů jazyka pevně zasazeno a jazykové normy s ním počítají. Jde přitom o kontinuum slohových hodnot, které stylistika a teorie spisovného jazyka jen přibližně klasifikují na oblasti knižnosti, neutrálnosti a hovorovosti (a ovšem nespisovnosti/lidovosti). Vzájemná přináležitost formálněmorfologických prostředků a vertikálněstylových oblastí je objektivně dost těžko zachytitelná – jde o implicitně působící normy, o povědomí uživatelů.

5.4 Vývoj flexe a jeho tendence

Obecně vzato vývoj morfologických prostředků souvisí s vývojem na sousedních rovinách jazykového systému – s hláskovými změnami i s rozvojem syntaktických prostředků. Formálněmorfologické změny nastávají zejména na periférii systému, frekventovaná slova si svou flexi podržují i tehdy, je-li nepravidelná. Některé obecné změny probíhají dlouhodobě, po staletí: lze např. říci, že se stále přebudovává kmenový systém deklinace substantiv na rodový, staletý je např. přechod mezi vzory „píseň“ a „kost“.

Zdroji vývoje jsou a) tendence k jednoduchosti a jazykové ekonomii, sledující zájem mluvčího; tuto tendenci však brzdí opačně působící tendence ke kontrastnímu rozlišení, sledující zájem posluchače; b) tendence k rovnovážnosti jazykového systému, projevující se analogiemi; c) vliv cizích jazyků; a dnes dále d) tendence po odvoditelnosti reprezentativního tvaru.

Důsledkem prosazení **jazykové ekonomie** je např. prosazení tvaru *je* proti *jest* nebo omezování kategoriálních hodnot u sloves, např. kondicionálu minulého nebo antepréterita.

Analogie je buď **vnitroparadigmatická** (D sg. m. a., m. i. a n. *otcově* podle L sg.; *lýtkám*, *očkám*, *antibiotikám* podle *lýtkách*, *očkách*, *antibiotikách*), nebo meziparadigmatická (*tisknul* podle *usnul* a současně *usla* podle *tiskla*, D sg. *Andree* m. *Andrei* a vůbec příklon propriálních a cizoslovných podtypů k základnímu vzoru „žena"). **Meziparadigmatické vyrovnávání** může mít podobu unifikace všech tvarů s touž funkcí: infinitiv na *-t* se prosazuje i u sloves vzoru „pekl"; avšak v ČNK je *-ci* dosud častější, a vzoroví mluvčí V. Havel a K. Schwarzenberg dokonce restituovali i infinitivy na *-ti*.

Systémové povahy je i snaha o eufonickou hláskovou disimilaci (*Rabase* vs. *Mánesa*, *na Pradědu* vs. *na hradě*) a snaha zaplnit prázdná místa v systému (metaforickými posuny významu slov jako *průvodce* a *rádce* se vytváří neživotný protějšek vzoru „soudce").

Vliv cizích jazyků se projevuje např. nepravidelným tvořením plurálových tvarů (respektive jejich přejetím z cizího jazyka a „netvořením" v češtině): *DJs*, *stars*.

V současné češtině se u velkého množství mluvčích a pisatelů, včetně veřejných, objevuje snaha skloňovat cizí (a nezřídka i české) jméno tak, aby z každého tvaru bylo zřejmé, jak zní tvar N sg. Jména se přestávají přizpůsobovat dříve obvyklým adaptačním schématům. Např. místo *v Ružomberku potkal Karla* se často říká *v Ružomberoku potkal Karola*; adjektivní příjmení slovanského původu se přestávají skloňovat podle českých adjektivních vzorů (objevuje se tedy např. *Duchovnyho* m. *Duchovného*, *Sikorskiho* vedle *Sikorského*, *Mostovoje* vedle *Mostového*); drží-li se přechylování ženských příjmení, pak se zhusta provádí mechanicky (*Mariou Mutolaovou* m. *Marií Mutolovou*); zájmenné koncovky pronikají k domácím příjmením (*Josefu Pešicemu* m. *Pešicovi*, podobně při derivaci *Kubiceho* m. *Kubicova zpráva*).

Jmenované zdroje vývoje a obecně působící vývojové tendence se ovšem mohou různě kombinovat. Pro češtinu posledního dvacetiletí je typická tendence deflektivizační (tedy omezovat skloňování a užívat ve větší míře základní, nominativní tvary), která vznikla kombinací vlivu jazykové ekonomie, vlivu angličtiny a dalších faktorů. **Deflektivizace** (srov. Uličný 2002) může mít podobu preference takového způsobu vyjádření, při němž není třeba tvořit tvar: např. stále častěji, zejména v Čechách, se nahrazuje posesívní adjektivum anteponovaným posesívním genitivem

(*Terezy taška*), místo vztažných zájmen mnohdy zaujímají významově nepatřičná vztažná příslovce (*nehoda, kdy přišlo o život pět lidí*). Přejatá slova, která je možné, nebo dokonce vhodné skloňovat, zůstávají často nesklonná: *člověk s velkým charisma*, *zavolejte Deborah*; podobným případem sui generis je i ústup od přechylování ženských příjmení, patrný zejména v bulváru a u mluvčích z oblasti kultury a šoubyznysu.

Jednou z oblastí nárůstu neskloňování nebo výrazného zjednodušování skloňování je deklinace číslovek, zejména (ale nejen) složených ve spojení s počítaným předmětem. Někteří veřejní mluvčí ho prostě nezvládají: *bez jedna celá pět*, *k pětseti*, *pod čtyřsty metry*; vhodné základní číslovce se někteří mluvčí vyhýbají užitím číslovky skupinové, a to i tam, kde skupinové pojetí není namístě: *v pěti stovkách případů*, *teploty od mínus čtyřky do mínus sedmičky*, *TOPnuladevítka*. Neskloňování bývá podmíněno syntakticky, tj. ovlivněno (v představách mluvčích „ospravedlněno“) okolními výrazy: dochází k němu u postponovaných slovesných adjektiv (*k faktorům ovlivňující*), u nových typů nominativu jmenovacího (*v ulici Soukenická*, *výlov rybníka Pobočný*, *v měsíci listopad*, *zakladatel dětského souboru Dismanův rozhlasový dětský soubor*; *v Bakově nad Jizerou – Malá Bělá*, *na Českém rozhlase 2 Praha*, *za Stranu práv občanů – zemanovci*) včetně jeho užití bez opěrného substantiva (*s Winterthur kdykoli chcete*, *od Schwarzkopf*) a u nominativu značkového (*v Gambrinus extralize*, *v Česká pojišťovna Cupu*, *v Albert hypermarket letáku*), u jmen v sousedství příjmení (*s Ivo Svobodou*, *s Harry Potterem*, *s Paul Newmanem*) aj.

Literatura

ADAM, Robert (2012): Poznámky o přechodnících. *Didaktické studie* 4 (1), s. 14–19.

ADAM, Robert – BENEŠ, Martin – BOZDĚCHOVÁ, Ivana – JÍNOVÁ, Pavlína – MARTÍNEK, František – PROKŠOVÁ, Hana – SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie (2014): *Úvodní jazykový seminář: výklad a cvičení (s terminologickým slovníkem)*. Praha: Karolinum.

ADAMEC, Přemysl (1999): Vid u sloves pohybu v češtině a v ruštině. In *Přednášky z XLII. běhu LŠSS. I. díl. Přednášky z jazykovědy*. Praha: FF UK, s. 67–73.

ČECHOVÁ, Marie, a kol. (2011): *Čeština – řeč a jazyk*. 3. vyd. Praha: SPN.

ČERMÁK, František (1990): *Syntagmatika a paradigmatika českého slova 2: Morfologie a tvoření slov*. Praha: FF UK.

DANEŠ, František – KOMÁREK, Miroslav a kol. (1975): Teoretické základy synchronní mluvnice spisovné češtiny. *Slovo a slovesnost* 36, s. 18–46.

DOKULIL, Miloš (1997): *Obsah – výraz – význam. Výbor z lingvistického díla Miloše Dokulila* I. Praha: FF UK.

HAJIČOVÁ, Eva – PANEVOVÁ, Jarmila – SGALL, Petr (2002): *Úvod do teoretické a počítačové lingvistiky I. Teoretická lingvistika*. Praha: Karolinum.

HAUSENBLAS, Karel a kol. (1979): *Čeština za školou*. Praha: Panorama.

HAVRÁNEK, Bohuslav – JEDLIČKA, Alois (1988): *Česká mluvnice*. 6. vyd. Praha: SPN.

HOŠNOVÁ, Eva (2005): *Studie z vývoje novočeské syntaxe (konjunkce, pronominalizace)*. Praha: Karolinum.

ISAČENKO, Alexandr Vasiljevič (1960): Slovesný vid, slovesná akce a obecný charakter slovesného děje. *Slovo a slovesnost* 21, s. 9–16.

KARLÍK, Petr (2009): Moravské pokračování syntaktické koncepce Františka Daneše. Příspěvek přednesený na mezinárodní konferenci *Užívání a prožívání jazyka*, Praha: ÚJČ AV ČR – JS ČR, 15. 4. 2009.

KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana (eds.) (2003): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – RUSÍNOVÁ, Zdenka (eds.) (2012): *Příruční mluvnice češtiny*. 2. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
KLEŇHOVÁ, Eliška (2011): Pojetí interjekcí v některých českých mluvnicích. *Naše řeč* 94, s. 242–256.
KOMÁREK, Miroslav (2006 [1978]): *Příspěvky k české morfologii*. Olomouc: Periplum.
KOMÁREK, Miroslav – KOŘENSKÝ, Jan – PETR, Jan – VESELKOVÁ, Jarmila (eds.) (1986): *Mluvnice češtiny 2. Tvarosloví*. Praha: Academia.
KOPEČNÝ, František (1962): *Slovesný vid v češtině*. Praha: Nakladatelství ČSAV.
KROUPOVÁ, Libuše (1974): K diskusi o slovnědruhové povaze předložek a jejich klasifikaci. *Slovo a slovesnost* 35, s. 265–268.
LEHEČKOVÁ, Eva (2011): *Teličnost a skalárnost deadjektivních sloves v češtině*. Praha: FF UK (nepublikovaná disertační práce).
MARVAN, Jiří (2008): *České stupňování – slovanská podoba evropské univerzálie*. Praha: Karolinum.
OCELÁK, Radek (2013): Sémantické škály a skalární modifikátory v češtině. *Slovo a slovesnost* 74, s. 110–134.
PANEVOVÁ, Jarmila – ŠEVČÍKOVÁ, Magda (2011): Jak se počítají substantiva v češtině: poznámky ke kategorii čísla. *Slovo a slovesnost* 72, s. 163–176.
PRAVDOVÁ, Markéta – SVOBODOVÁ, Ivana (eds.) (2013): *Akademická příručka českého jazyka*. Praha: Academia.
ŠIMANDL, Josef (2010): *Dnešní skloňování substantiv typů kámen, břímě*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
ŠTÍCHA, František (ed.) (2011): *Kapitoly z české gramatiky*. Praha: Academia.
TRÁVNÍČEK, František (1951): *Mluvnice spisovné češtiny I, II*. Praha: Slovanské nakladatelství.
ULIČNÝ, Oldřich (2002): K vývojové dynamice současné české flexe. In KARLÍK, P. – HLADKÁ, Z. (eds.), *Čeština – univerzália a specifika* 4. Praha: NLN, s. 233–236.
VONDRÁČEK, Miloslav (2003): *Nepredikativnost*. Hradec Králové: Gaudeamus.